

YAKIN TARİH DERGİSİ

2019 Cilt 3 Sayı 6
2019 Volume 3 Issue 6
ISSN: 2602-2060

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (ESTÜDAM) Yakın Tarih Dergisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmaktadır. Dergi, Türk Dünyası Yakın Tarihi ve Eğitimi ile ilgili çalışmaları yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergi, Ocak ve Haziran aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

ESTÜDAM Yakın Tarih Dergisi'ne gönderilen yazılardan/yazarlardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir yasal ve etik sorumluluk, söz konusu yazı yayınlanmış olsa bile yazar veya yazarlarına aittir.

Yazarlar, yayınlanmak üzere kabul edilen makalelerinin yayın haklarını ESTÜDAM Yakın Tarih Dergisi 'ne devrini kabul etmiş sayılırlar.

Derginin tümü ya da bir bölümü ESTÜDAM Müdürlüğü izni olmadan kopyalanamaz veya yayınlanamaz, ancak atıf gösterilerek alıntı yapılabilir.

İletişim Adresi:

Adres: Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Eğitim Dergisi, 26480 Eskişehir, Türkiye

Editör: Prof. Dr. Mesut ERŞAN
Telefon: +90 222 239 29 79 /2728
e-posta: mersan@ogu.edu.tr

Editör Yardımcısı: Dr. Öğr. Üy. Mustafa Yahya METİNTAŞ
Telefon: +90 222 239 29 79 /2715
e-posta: mmetintas@hotmail.com

Editör Sekreteri: Zekeriya YILDIRIM
Adres: Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Eğitim Dergisi, 26480 Eskişehir, Türkiye
Tel: +90 222 239 29 79 / 4499
e-posta: zekeriya@ogu.edu.tr

Telefon: 0 222 2293048

Sahibi ve Başkan

Prof. Dr. Kemal ŞENOCAK, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Rektörü Sorumlu Müdür

Prof. Dr. Hilmi ÖZDEN, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ESTÜDAM Müdürü

Editör

Prof. Dr. Mesut ERŞAN, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Editör Yardımcısı

Dr. Öğr. Üy. Mustafa Yahya METİNTAŞ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Editör Sekreteri

Zekeriya YILDIRIM, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Rektörlüğü

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Prof. Dr. Hilmi ÖZDEN

Prof. Dr. Mesut ERŞAN

Prof. Dr. Numan ELİBOL

Prof. Dr. Selma METİNTAŞ

Doç. Dr. Nuri KAVAK

Dr. Öğr. Üy. Mehmet KAYIRAN

Dr. Öğr. Üy. Mustafa Yahya METİNTAŞ

Dr. Öğr. Üy. Oktay BERBER

İÇİNDEKİLER

Milli Mücadele’de Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları	1-30
Ali SARIKOYUNCU, Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ	
Ermeni Tehciri Sırasında Sağlık Sorunlarına Karşı Alınan Tedbirler	31-51
Mustafa Yahya METİNTAŞ	
Şeyh Sait İsyanı, İngiltere Ve Musul (13 Şubat 1925)	52-60
Hilmi ÖZDEN	
The Economic Aspects Of Turkification Policies In The Early Republican Period: Wealth Tax (1942-1944)	61-70
Mustafa Yahya METİNTAŞ, Melike METİNTAŞ	
Yazım Kuralları	71-75

MİLLİ MÜCADELE’DE AFYONKARAHİSAR SANCAĞI DİN ADAMLARI MUFTİS OF AFYONKARAHİSAR PROVINCE IN NATIONAL STRUGGLE

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU*

Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ**

Özet

Afyonkarahisar ve çevresi toprakları her şeyden önce, Anadolu’yu İstanbul ve Ankara’ya bağlayan demiryollarına sahipti. Bu stratejik önemi dolayısıyla, Milli Mücadele’nin ilk günlerinde, İtilaf güçleri ve onların emrindeki İstanbul Hükümetleri, Afyonkarahisar ve çevresinden Anadolu’nun diğer yerleşim yerlerine ulaşarak, buralarda ulusal hareket aleyhinde örgütlenmeler peşindeydi. Bu arada Konya Ovası ürünü buğday da Afyonkarahisar üzerinden İstanbul’a ulaşıyordu. Ayrıca o günlerde demiryolu dışında ulaşım çok yetersizdi. Bu nedenle Afyonkarahisar üzerinden Anadolu’nun diğer yerleşim yerlerine ulaşmak mecburiyetinde olan Kuva-yı Milliye için de bu yöre toprakları önemli idi.

Bu önemi sebebiyle Milli Mücadele’nin en kanlı çarpışmaları bu topraklar üzerinde olmuştur. Milli Mücadele tarihimiz açısından son derece önemli olan bu yörenin savunmasında pek çok din adamımız da göreve koşmuştur. Onlar, cami kürsülerinde, meydanlarda yaptıkları konuşmalarla halkı Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmişler, kurdukları ve içerisinde yer aldıkları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile yöre insanını örgütlemişlerdir. Ancak onların bu hizmetleri yeterince bilinmemektedir. Çalışmamızda arşiv belgelerinden yararlanılarak, Afyonkarahisar din adamlarının hizmetleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Müftü, Afyonkarahisar, Bolvadin, Dinar, Emirdağ, Sandıklı, Din Adamları.

Abstract

The lands of Afyonkarahisar and its environs were, above all, the railways connecting Anatolia to Istanbul and Ankara. Because of this strategic importance, in the early days of the National Struggle, the Entente forces and the Governments of Istanbul at their disposal reached out to the other settlements of Anatolia from Afyonkarahisar and its environs, and were in pursuit of organizing against the national movement. Meanwhile, the Konya Plain product wheat reached Afyonkarahisar over Istanbul. In addition, in those days transportation outside the railway was very inadequate. For this reason, the territory of Kuva-yı Milliye which is obliged to reach to other settlements of Anatolia through Afyonkarahisar was important for this region.

Because of this importance, the most bloody conflicts of the National Struggle have been on these lands. In the defense of this region which is very important for our history of National Struggle, many of our religious men have also served. They have made the public aware of the people in the struggle against the National Struggle with their speeches on the squares of the mosques, they founded and organized the local people with the Defense of Rights Association. However, their services are not known enough. In our study, we will focus on the services of Afyonkarahisar clergymen by using archival documents.

Key Words: National Struggle, Mufti, Afyonkarahisar, Bolvadin, Dinar, Emirdag, Sandikli, Clergy.

* Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
e-mail:ali.sarikoyuncu@dpu.edu.tr

** Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
e-mail:esra.sdegerli@dpu.edu.tr

Giriş

Milli Şairimiz Mehmet Akif'in "**Kim bu Cennet vatanın uğruna olmaz ki feda**" dediği Anadolu'nun Müslüman Türk yurdu haline gelmesinde; Alparslan, Ertuğrul ve Osman Gaziler, Orhan, Murat ve Yıldırım hanlar, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi hükümdarlar mücadele vermişlerdir. Bu arada Selçuklu sultanları da¹

Ceddimiz olan bu büyüklerimize-Oğuzlara Anadolu'nun kapılarını açan Sarı Hoca'lar, Saçlı Hafızlar; Kayı boyunun **Beğlek**, Sultanlık en sonunda da imparatorluk yapan Şeyh Edebaliler, Dursun Fakıllar ; "**Diyar-ı Rum**'u Edebiyen **Diyar-ı Türk** ve **Diyar-ı İslam** yapan Mevlanalar, Yunuslar, Emir Sultanlar, Hacı Bayram ve Hacı Bektaş veliler Mehdi ve İbn-i Kemal Paşalar, Akşemsettin, Merkez Sümbül, Aziz Mahmut Hüdayi, Şeyh Halil Efendiler manevi rehberlik yapmışlar, onlara yol göstermişlerdir. Bahaüddin Veled oğlu Mevlana Celaleddin Konya'ya, Hacı Bayram Veli Ankara' ya otağ kurmuş, Anadolu'nun her yanına saldıkları erenleriyle, bu toprakları Türkleştirmişler, Müslümanlaştırmışlardır².

Ancak Avrupa, Bizans topraklarının alınarak, Türkleştirilmesini ve Müslümanlaştırılmasını bir türlü içine sindirememiştir. Bunun için batılılar, Anadolu'yu geri almak, Hristiyan yapmak için yıllarca plan ve projeler yapmış³ mücadeleler vermiştir. Nihayet 9 asır süren bir mücadelenin sonunda Anadolu'ya girmeyi başaramışlardır. Birinci Dünya Savaşı'na son veren Mondros Ateşkesi (30 Ekim 1918)sonrasında Anadolu'muz İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların ve Yunanlıların işgaline uğramıştır. Aynı zamanda Hristiyanlık dünyası yüzyıllardan beri çözmeye çalıştıkları "**Şark Meselesini**" de nihayete erdirmiş görünüyordu.

Zira bu emperyalistler inanıyorlardı ki, uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda yorgun ve fakir düşen Türk Milleti, bu istilaya karşı duramaz ve Türk toprakları da kolaylıkla paylaşılırdı. Fakat bunun böyle olmadığı kısa zamanda anlaşılacaktı. Başka bir ifadeyle, Mustafa Kemal Atatürk'ün "**Milli İntibah**" diye tanımladığı Türk Milleti'ndeki uyanış, işgalci güçleri hayal kırıklığına uğratacaktı⁴. Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen hocalar, müftüler, din adamları Milli Mücadele

¹, "Burdurlu Hatibzade Hacı Mehmet Efendi ve Milli Mücadeledeki Hizmetleri", *Burdur'un Manevi Değerleri ve Milli Mücadele* (Ed. Mehmet Tanır), Burdur Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Burdur, 2013, s. 9.

² Sarıkoyuncu, Esra Sarıkoyuncu, agm., s. 9.

³ Bkz. Djuvara, T.G., *Cent projets de la Turquie(1281-1913)*, Paris,1914.

⁴ Sarıkoyuncu, Esra Sarıkoyuncu, agm., s. 110.

fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Ölüm-kalım mücadelesinin ilk günlerinde halk, Mustafa Kemal Atatürk'ün de belirttiği gibi “*Hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi...*” Pek çok din adamı yine Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle; “*Hakikati halka izah ettiler... doğru yolu gösteren vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı*”⁵ Bu cümleden olarak, İzmir'in işgalinden sadece dört saat gibi kısa bir süre sonra düzenlediği mitingde; “*işgal edilen memleket halkının silaha sarılması dini bir görevdir*” diyen Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin etrafında Denizlililer hemen birleşmişlerdir⁶

Din adamları Milli Mücadele kıvılcımını ateşlemekle kalmadılar. Kimileri ellerinde silah, beldelerini de korumuşlardır. Örneğin Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, DEMİRALAY; Afyonkarahisar 'da da Hoca İsmail Şükrü, ÇELİKALAY adlarında gönüllerinden alaylar teşkil etmişlerdir⁷(Sarıkoyuncu 1995:45-46).

Öte yandan hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, onun içinde veya başında bir din adamı bulunmasın. Bilindiği üzere TBMM, bu kuruluşların üzerine bina edilmiştir⁸. Yine Mustafa Kemal Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Anadolu topraklarına ayak bastığında, O'nu karşılayanların başında din adamları ön saflarda yer almışlardır

Kısaca ilk direniş fetvasını veren ve örgütünü kuran Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'den, İzmir Valisi İzzet Bey'in Yunan işgaline karşı çıkılmaması emri üzerine;

“*Vali Bey... bu sakalım al kanımla kızabilir, ama bu alına Yunan alçağını sükünetsel selamlamış olmanın karasını severek huzur-u İlahiye çıkamam*” diye haykıran İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, Mustafa Kemal Atatürk'e “*Paşam! Bütün Amasya emrinizedir*” diyen Müftü Hacı Tevfik Efendi'den Milli Mücadele'nin meşru olduğuna dair fetva Ankara Müftüsü Mehmet Rifat Efendi ve daha niceleri Mustafa Kemal ATATÜRK'ün “*Ya İstiklal, Ya Ölüm*”parolası etrafında birleşmişlerdir⁹(Sarıkoyuncu 2002:122-124).

Bununla birlikte Milli Mücadele'de din adamları konusu yeterince incelenmemiştir. Bu konudaki kitap ve araştırmalar da yok denecek kadar azdır. Hâlbuki Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı ve Osmanlı Arşivleri, onların kahramanlıklarını dile getiren belgelerle doludur. Anılan arşivlerdeki belgeler incelendiğinde,

⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C: I-II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını Ankara.1989, s. 208.

⁶ Ali, Sarıkoyuncu, “Milli Mücadele'de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.II, 27, Sayı:4, s. 248.

⁷ Ali Sarıkoyuncu, “Mehmet Rifat Efendi (Börekçi)'nin Milli Mücadeledeki Hizmetleri” *Diyanet İlmî Dergi*,Cilt:31,Sayı:1 (Ocak-Şubat-Mart 1995), s. 45-46.

⁸ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 49-50.

⁹ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara,2002, s. 122 - 124.

onların Hulleci piyesinde ortaya konan, yüzlerce tiyatro eserinde ve karikatürde hafife alınan uydurma kıyafetli, ürkek şahsiyetli ve kurnaz karakterli tipler olmadıkları görülecektir. Ayrıca Halide Edip Adıvar'ın Vurun Kahpeye isimli eserinde tahkir ve tezyif ettiği, karaladığı bir camianın büyük bir çoğunluğunun Anadolu harekâtı yanında yer aldığı anlaşılacaktır. Tarafsız bir tarihçi gözüyle Milli Mücadele tarihini yazanlar, bu gerçeği göreceklerdir.

Öte yandan merhum Dr. Fethi Tevetoğlu'nun da belirttiği gibi "Türk Milli Mücadelesi'nin noksansız tarihini yazanların, eserin asıl sahibi büyük Türk Milletinden bu mücadeleye ufak-büyük hizmeti geçmiş her Türk evladına, gördüğü milli hizmet ölçüsünde yer ve değer vermeleri hem ilmi bir zaruret, hem de kadirbilirlik borcudur"¹⁰(Tevetoğlu 1971:9)".

Kısacası Türk Milleti askeri-siviliyle, yöneticiyle öğretmeniyile, öğrencisiyle, din adamlarıyla, tüm diğer meslek erbabıyla kadını-erkeğiyle, köylüsü-kentlisiyle üç yıl boyunca savaşıyorlar denize dökmüştür.

Bu düşüncelerden hareketle çalışmamızda Afyonkarahisar Sancağı din adamları (Hüseyin Fevzi BAYIK, Ali ULU, Ahmet KİTİŞ, Süleyman Sırrı DEMİRBAŞ, Mehmet Emin ARISOY, İsmail Şükrü ÇELİKALAY, Ahmet Nebil YURTERİ, Bekir Sıtkı GÜMÜŞ) Efendilerin Milli Mücadeledeki hizmetleri üzerinde durulacaktır.

I. HAYATLARI

A. Müftüler

1. Hüseyin Fevzi Efendi (BAYIK)

26 Ocak 1874 tarihinde Afyon Kubbeli Mahallesi'nde doğdu. Müezzinzadeler diye tanınan ailenin ikinci oğludur. Babası Çolak lakaplı Müftü Mehmet Hamdi Efendi'dir. Hüseyin Efendi'nin mahlası ise Fevzi'dir. İlköğrenimini mahalle mektebinde tamamladıktan sonra, Karahisar-ı Sahib Rüştüyesi'nde ortaöğrenimine başlamıştır. Dört yıllık eğitim süreli bu okuldan 6 Haziran 1884'te mezun olmuştur¹¹(Sarıkoşuncu 1994:72).

Rüştüye öğreniminden sonra Karahisar-ı Sahib'deki Musa Hocaşade Medresesi'nde öğrenimini devam ettirmiştir. Burada Müftü Ali Fevzi Efendi'den Arapça dersleri aldı. Ayrıca bu medresede Fizik, Kimya gibi Fen dersleri de okudu. 1903 yılında da bu medreseden Müderris Ali Fevzi Efendi'den icazetname olarak mezun olmuştur. Hüseyin Fevzi Efendi'nin bu icazetnamesi Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye 20 Eylül 1946 tarih ve 1208 sayılı

¹⁰ Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara,1971, s. 9.

¹¹ Ali, Sarıkoşuncu, "Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi" *3.Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, Afyon 1994, s. 72.

yazısıyla Yükseköğrenim Diploması olarak kabul edilmiştir¹²(*Dinayet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D:1923-1139).

Bu şekilde yükseköğrenimini tamamlayan Hüseyin Fevzi Efendi, mezuniyetine müteakip Mevlevi Dergah-ı Şerifi İmamı Hafız Mehmet Efendi'den Farsça, Gümüşhanevi Ahmet Ziyaeddin Efendi'nin öğrencisi Topcuzade Hacı Mehmet Efendi'den de Hadis dersleri öğrenimi görmüştür¹³(Sarıkoçuncu 1994:72).

Adı geçen öğrenimi sonrasında Afyonkarahisar-ı Saib Camii-i Kebir Medresesi'ne Müderris olarak çalışmaya başlamıştır. Bu medresede Türkçe ve dini derslerin yanı sıra, fen ile ilgili dersler de okutmuştur. Başarısından dolayı Maarif Nezareti'nce 1500 Kuruş ile ödüllendirilmiştir. Bu arada Hüseyin Fevzi Efendi, Afyon Islahat Medresesi'nde de Türkçe imla dersleri de vermiştir¹⁴(*Dinayet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D:1923-1139).

1912 yılında Müftü Yardımcılığına, 1916 yılında da Afyon İl Müftülüğüne atandı. Emekli olduğu 02.09.1959 tarihine kadar Müftülük görevini sürdürdü. Soyadı kanunu ile birlikte BAYIK soyadını alan Hüseyin Fevzi Efendi 28.12.1965 tarihinde de vefat etmiştir¹⁵(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D: 1923-1140).

2. Ali Efendi (ULU)

Karakeçili Yörük Aşiretinden olan Osman Efendi'nin oğludur. 1864 yılında Emirdağ'ının Dere Köyünde doğdu. İlk eğitimini babası verdi. Sonra Bolvadin'e geldi. Akrabası olan Müderris Yörük Hacı İbrahim Efendi'nin (Ö.1887) görev yaptığı İmaret Camii yanındaki Bülbülzade Müftü Müderris Hacı Mehmet Efendi medresesine kayıt oldu. Hocası ve akrabası İbrahim Efendi ölünceye kadar bu medresede okudu. 1887 yılında hocası öldükten sonra Konya'ya gitti. Konya İplikçi Camii yanındaki Parlak Hacı Ahmet Medresesinde öğrenime başladı. Burada Şer'iyeye ve Evkaf Vekilliği de yapan Hadimli Mehmet Vehbi (ÇELİK) Efendi (1862-1949)'den tefsir, Kadınhanlı Hüseyin Efendi'den hadis dersleri aldı. Bu arada "Kadiriye Tarikatına" intisap etti¹⁶(Bayar 1996:96).

Konya'daki öğreniminden sonra, Bolvadin'e gelerek tekrar İmaret Medresesine devam etti. Bu medrese müderrislerinden Müftüzade Hacı Mehmet Efendi ve Kadızade Hasan Efendilerden öğrenim gördü. 1893 yılında Müftüzade Hacı Mehmet Efendi'den ve 1895

¹² *Dinayet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D:1923-1139.

¹³ Ali, SARIKOYUNCU, "Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 36(Şubat 1994), s.72.

¹⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D: 1923-1140

¹⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D: 1923-1140

¹⁶ Muharrem Bayar, *Bolvadin Tarihi Yetiştirdiği Kişiler*, Bolvadin, 1996, s. 96.

yılında da Kadızade Hasan Efendilerden icazetname aldı¹⁷(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051).

Adı geçen kendi çabası ve halkın yardımı ile Kadriye Medresesini 1897 yılında yaptırarak, bu medreseye müderris oldu. Bilhassa köylerden gelen kimsesiz çocukları yetiştirdi. Emrullah Mahallesi halkının da katkılarıyla Kadriye Camii yaptırdı. Külliye haline getirdiği bu camii için bir de vakıf kurmuştur¹⁸(Bayar 1996:96).

Müftü Mehmet Ali Efendi'nin 1920 yılında vefatıyla boşalan Bolvadin Müftülüğüne yapılan seçim sonunda 21 Eylül 1920 tarihinde atandı. Bu arada Bolvadin Maarif Encümeni Reisliğine seçildi. Bu görevi 5 yıl yürüttü. Ayrıca aşağıda söz edileceği gibi, Bolvadin Kuva-yı Milliye Teşkilatını kurup, başkanlığını yürüttü. Soyadı kanunuyla birlikte ULU soyadını alan Hacı Ali Efendi, Bolvadin Müftüsü iken 3 Kasım 1939'da vefat etmiştir¹⁹.

3. Süleyman Sırrı Efendi (DEMİRBAŞ)

Süleyman Sırrı Efendi, 13 Ekim 1864 tarihinde Bolvadin-Alaca Mahallesinde doğdu. Demirci esnafından İbrahim Efendi'nin oğludur. Ailesi 1873 yılında Aziziye (Emirdağ) kazasına taşındıklarından ilköğrenimini Emirdağ Sıbyan Mektebi'nde tamamlamıştır. Sonra öğrenimini Emirdağ Rüştüyesi'nde sürdürmüştür. 1874 yılında girdiği bu okulda, dini derslerin yanı sıra, Arapça, Türkçe, Farsça, Tarih, Coğrafya, Matematik gibi dersler de okumuştur. Bu arada güzel yazı yazma ile ilgili dersler almış, rika hatlarını da görmüştür. Arapça dersinde sarf, nahiv ve mantık; Farsça dersinde Farsça grameri; tarih dersinde de Osmanlı tarihi okumuştur. Rüştüeyi hiç zaman kaybetmeden üç yılda bitirmiştir. Rüştüeyden mezuniyeti sonrasında Süleyman Sırrı Efendi, Emirdağ Kazası Müftüsü Mehmet Hayri Efendi'nin yönetimindeki medreseye kabul edilmiştir. Adı geçen Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bulunan özgeçmişinde bu medresede öğrenimine ne zaman başladığını belirtmemiştir. Buna karşın 1908 yılında törenle icazetname aldığını bildirmiştir²⁰(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143).

Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı'nın 30 Kasım 1978 tarih ve 24470 sayılı yazısında; Süleyman Sırrı Efendi'nin icazetnamesinin dört yıllık yükseköğrenim diploması olduğu belirtilmektedir²¹(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143).

¹⁷ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051.

¹⁸ Muharrem Bayar, age., s. 96.

¹⁹ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051.

²⁰ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143.

²¹ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143

Adı geçen yükseköğrenimi sonrasında 8 Ocak 1910 tarihinde 350 kuruş maaşla Emirdağ Mahkeme-i Şeriye Baş Kâtipliğine vekâleten, 14 Mayıs 1910 tarihinde de asaleten atanmıştır. Bu görevi istifasını verdiği 26 Ocak 1923 tarihine kadar başarıyla yürütmüştür. Adı geçen Emirdağ Kazası Mahkeme-i Şer'iyeye Baş Kâtiplik görevini yürütürken, 1919 yılında bir süre Bolvadin Müftülüğüne de vekâlet etmiştir. İzmir'in işgali üzerine İstanbul'a çekilen protesto telgrafını Bolvadin Müftü Vekili olarak imzalamıştır²²(Selvi 2007:288). Ayrıca 1917 yılına kadar öğrenim gördüğü Emirdağ Mehmet Hayri Medresesi'nde fahri olarak hocalık yapmıştır. Münhal bulunan Emirdağ Müftülüğü için yapılan seçim sonunda 20 Ocak 1924 tarihinde müftü olarak atanmıştır²³.

Soyadı kanunu ile DEMİRBAŞ soyadını alan Süleyman Sırrı Efendi Emirdağ Müftüsü iken 5 Temmuz 1941 tarihinde vefat etmiştir²⁴.

4. Hacı Ahmet Efendi (KİTİŞ)

17 Haziran 1275 tarihinde Burdur'da doğdu. Babasının ismi Mehmet olup, Kitişzadeler olarak anılmaktadır. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Burdur'a giderek burada bulunan Menzilhane Medresesi'nde öğrenimini sürdürmüştür. 1300 yılında da Müderris Hacı Yahya Efendi'den de icazetname almıştır. Öğrenimi sonrası Dinar'a dönerek, burada bulunan Bababan Medresesi Müderrisi olmuştur. Medresede Müderrisliğine devam ederken, 03.03.1924 tarihinde Dinar Müftüsü olarak atanmıştır. Soyadı kanunu ile birlikte KİTİŞ soyadını almıştır. Dinar Müftüsü iken 21.08.1943 tarihinde vefat etmiştir²⁵.

5. Mehmet Emin Efendi (ARISOY)

İsmi Mehmet Mahlası Emin'dir. Sandıklı'da Şeyh Hasanzadeler olarak tanınır. Babası Sandıklı Balıncak Baba Medresesi Müderrisi Şeyh Hasan Hamdi Efendi'dir. Hasan Hamdi Efendi, uzun süre İstanbul'da ikamet ettiğinden Sandıklılı Şeyh olarak İstanbul'da şöhret bulmuştur.

Mehmet Emin Efendi, Sandıklı'nın Çakır Mahallesinde 26 Eylül 1274 (1858) tarihinde doğmuştur. İlk öğrenimini Sandıklı Sıbyan Mektebi'nde gördükten sonrası öğrenimini babasının Müderris bulunduğu Sandıklı Balıncak Baba Medresesi'nde sürdürmüştür. Burada Arapça dil bilgisi Sarf ve Nahiv dersleri okumuştur. 20 Kanun-ı Evvel 1288 (1872) tarihinde de Karahisar-ı Sahip Sancağı Müftüsü Ahmet Efendi'nin derslerine devam etmiştir. Afyon'daki öğrenimini sürdürürken İstanbul'da Nasuh Efendizade'den

²² Selvi 2007:288

²³ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1140.

²⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1140.

²⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1140.

icazetnamesini almıştır. Daha sonra Sandıklı'ya gelerek babası Ahmet Hamdi Efendi'nin makamına geçen kardeşi Murat Efendi'nin Balıncak Baba Medresesindeki ders halkasına katılmıştır. Murat Efendi'nin 27 Kanun-i Sani 1297 (1881) tarihinde vefatı üzerine müderris olarak anılan medresede ders vermeye başlamıştır. Burada 13 öğrenciye de icazetname vermiştir²⁶.

7 Mart 1312 (1896) tarihinde halkın oyları ile Sandıklı İdare Meclis Azalığı'na seçilmiştir. 17 Teşrin-i Evvel 1326 (Ekim 1910) tarihinde 200 Kuruş maaşla Bidayet Mahkemesi Üyeliğine tayin edilmiştir. Bu görevden kendi isteği ile Mart 1326 (1910) tarihinde ayrılmıştır. 7 Kanun-ı Evvel 1327 (1911) tarihinde Karahisar-ı Sahib Livası Meclis-i Umumi Üyesi olmuştur. Ayrıca Mart 1310 (1894)'da Maarif İdaresi Üyesi olmuştur. Bu arada Ahmet Emin Efendi muhtelif pek çok komisyonlarda da görev yapmıştır. Adı geçen 9 Kanun-ı Sani 1329 (Ocak 1914) tarihinde de Sandıklı Müftüsü olarak atanmıştır. Bu arada Balıncak Baba Medresesi'ndeki Müderrisliğini de sürdürmüştür.

Mehmet Emin Efendi, Sandıklı Müftüsü iken 9 Ekim 1931 tarihinde vefat etmiştir. Vefatı sonrasında ailesi ARISOY soyadını almıştır.

B. Diğer Din Adamları

1. Müderris İsmail Şükrü Efendi (ÇELİKALAY)

1876 (1292)'da Afyonkarahisar'da doğdu. Dava Vekillerinden Mehmet İzzet Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini sıbyan, orta öğrenimini de Rüştîye'de tamamladı. Sonra o sıralarda Afyonkarahisar'da bulunan Teğmen Hasan Şükrü Efendi'den özel olarak Cebir ve Kozmografya dersleri okudu. Daha sonra öğrenimini medresede sürdürdü. Müftü Ali Feyzi Efendi'nin derslerine devam ederek ondan 1902'de müderrislik icazeti aldı²⁷. Ayrıca ziraat fen memuru Tahsin Bey'den özel olarak ziraatle ilgili dersler aldı. Bu arada bu konuda araştırmalarda da bulundu. Elde ettiği bilgileri kendi çiftliğinde denedi. Orak, çapa, silindir ve tohum atma gibi zirai iş makinalarının geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yaptı.

13 Mart 1909'da Afyon Öğretmen Okuluna Öğretmen olarak atandı. 13 Ekim 1911'de okulun müdürlüğüne getirildi. 1 Mart 1912'de medreselerin ıslahı için kurulan komisyonda görevlendirildi. 20 Ekim 1915'te Darülhilafe Medresesi'ne öğretmen oldu. Bu arada, 1908'de İttihat ve Terakki Fırkası'nda politikaya girerek parti yönetiminde aktif görevler aldı.

²⁶ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1141.

²⁷ İMMEŞ Arş., D:3810)

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine, milli mücadele'ye katıldı ve aşağıda belirtileceği üzere önemli hizmetlerde bulundu. TBMM'nin I. Döneminde Karahisar-ı Sahip'ten milletvekili seçildi ve 23 Nisan 1920'de yapılan açılış töreninde hazır bulundu. Ankara'da toplanan bu meclisin meşru olmadığı yolundaki propagandalara karşı Hacıbayram ve Zincirli camilerinde vaazlar vererek halkı aydınlatma çabasını sürdürdü. I. toplantı yılında Defter-i Hakani (Tapu-Kadastro), Adalet ve İrşâd Komisyonlarında görev yaptı²⁸. Gönüllülerden Çelikalay adlı birliği kurarak, fiili olarak yurt savunmasına katıldı. Düzenli ordunun kurulması üzerine "Çelikalay" 68. Alay içinde yer aldı. İsmail Şükrü Efendi de Meclise döndü. III. Toplantı yılında Şer'îye-i Evkaf Komisyonu'nun sözcülüğünü yaptı. Kaleme aldığı "Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi" adlı risalede mevcut bazı yazıların Ceza Kanununa göre suç teşkil etmesi dolayısıyla hakkında kovuşturma yapılmak üzere dokunulmazlığının kaldırılması, Adliye Vekâleti'nin 18 Ocak 1923 tarihli yazısıyla istendi ise de, 5. şubece yapılan soruşturma sonucu verilen 14 Şubat 1923 tarihli rapor üzerine, buna lüzum görülmedi. Dönem içinde (14) ü gizli oturumlarda olmak üzere (65) konuşma yaptı. (6) soru, (3) gensoru önergesi verdi. İktisat vekili Sırrı Bey (İzmit) hakkındaki gensoru önergesi, vekile güvensizlik ile sonuçlandı. harp Kazançları vergisinin Tahsiline Dair Kanuna Bazı hükümler eklenmesi hakkındaki Ömer Lütfi Bey (Amasya) ile birlikte yaptığı teklif, hükümetin de katılımıyla 23 Ağustos 1922'de (251) sayılı Kanun olarak kabul edildi. Milletvekilliği bu dönemde sona erince memleketine dönerek vaizlik hizmetine devam etti. Aralık 1950'de Afyon'da öldü. Evli olup iki çocuk babası idi.

Cephede hizmeti nedeniyle TBMM kararıyla **Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası**'yla ödüllendirilmiştir. Bu arada kurduğu milli kuvvetin adı olan "**ÇELİKALAY**" soyadını aldı²⁹.

Müderri Ahmet Nebil Efendi (YURTERİ)

1876'da Afyon'da doğdu. Alim ve Şair Dehşetizade Salih Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Afyon'da tamamladıktan sonra Konya ve İstanbul'da Medrese öğrenim ve eğitimi görerek Müderrilik icazeti aldı. Özellikle Fıkıh ilminde temayüz etti. Genellikle tarım ve ticaretle meşgul oldu. Bir süre Şer'îye Mahkemesinde üyelik ve babasının kurduğu Dehşeti

²⁸ Çoker: 571.

²⁹ Ali Sarıkoyuncu, Mehmet Rifat Efendi (Börekçi)'nin Milli Mücadeledeki Hizmetleri" *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt:31, Sayı:1 (Ocak-Şubat-Mart 1995).

Medresesinde Müderrislik yaptı. İzmir'in işgalinden sonra milli mücadeleye katılarak dava arkadaşlarıyla Afyon-Konya Müdafaa-i Hukuk Teşkilatını kurdu³⁰.

TBMM'in I. Dönemi için yapılan seçimde Karahisar-ı Sahip (Afyon) Milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında hazır bulundu. Mecliste İktisat ve İç Tüzük Komisyonunda çalıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubunun kurulmasından muhalefetteki II. Grupta yer aldı. Milletvekilliği sonrası memleketine dönerek, müderrislik görevini sürdürdü. 18 Eylül 1943'te vefat etti³¹.

2. İmam-Hatip Bekir Sıtkı Efendi (GÜMÜŞ)

1886'da Afyon'da doğdu. Babası İsa Efendi'dir. İlköğreniminden sonra eğitimini medresede sürdürdü. I. Dönem TBMM üyesi ve Müderris İsmail Şükrü Çelikalay'dan icazetnamesini aldı. Adı geçen bu icazetnamesi Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu'nun 11 Nisan 1949 tarih ve 3762-46 Sayılı kararı ile usulüne uygun görülmüştür³².

Afyonkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından olan Bekir Sıtkı Efendi, 1914 yılında Mevlevi Camii İmam-hatibi olarak göreve başlamıştır. Uzun süre İmam-hatiplik yaptıktan sonra, 12 Mayıs 1949 tarihinde de Afyon Vaizi olarak tayin edilmiştir. Bu görevde iken, 5 Mart 1963 tarihinde de vefat etmiştir³³.

II. MİLLİ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ

A. Afyonkarahisar ve Çevresinde Mücadele Fikrinin Doğuşu

Milli Mücadele'nin başlarında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkesi sonrası İttihat ve Terakki Partisi kendini feshetmişti. İttihat Terakki Fırkasının, 1 Kasım 1918 tarihinde yapmış olduğu son kongresinde siyasi programını değiştiren bu partinin yerini almak üzere Teceddüt Fırkası kurulmuştur. Bu arada İttihat ve Terakki Fırkasının taşınır taşınmaz malları da Teceddüt Fırkasına devir kararı alınmıştır. Teceddüt Fırkası fikirlerini yaymak üzere "teceddüt" adıyla haftalık bir gazete çıkartmıştır³⁴. Ancak 9 Kasım 1918'de kurulan Teceddüt Partisi aktif bir rol oynayamıyordu³⁵. Bununla birlikte memleketin en güzide gücünü İttihatçılar oluşturuyordu. Ancak İttihatçıların baskısından kurtulan muhalefet 1919 yılı Ocak ayında Hürriyet ve İtilaf Partisini yeniden kurmuşlardı³⁶. İlk kez 21 Kasım 1911'de

³⁰ Çoker:563

³¹ Çoker:563.

³² Diyanet İşleri Başkanlığı Arş., D: 49-0048.

³³ Diyanet İşleri Başkanlığı Arş., D: 49-0048.

³⁴ Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler" *Atatürk Araştırma Dergisi*, C. IV. Sayı:10 (Kasım 1987), s. 183 - 184.

³⁵ Yücel Özkaya, agm., s. 183-184.

³⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 447.

kurulan ve bir yıl sekiz ay faaliyet gösterdikten sonra kapatılan ve 10 Ocak 1919 tarihinde yeniden siyasi yaşamına başlayan bu fırka için Prof. Dr. Yücel ÖZKAYA şunları belirtir:

“Hürriyet ve İtilaf Fırkası Mensupları, İttihat ve Terakki Partisine düşman idiler. İttihat ve Terakki resmen ve hukuken dağılınca bunların üyelerini tamamen yok etmek için çalışmalara da giriştiler. Ancak bunlar, İttihat ve Terakki Fırkasının kötülüklerine katılmamış olanlara güvenmenin gerektiğini de söylemekteydiler. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Kuva-yı Milliye aleyhinde olduğu gibi, Osmanlılık prensiplerine bağlı ve batılılaşmaya karşı idi. Fırka, bünyesinde Damat Ferit, Gümilcineli İsmail, Miralay Sadık Bey, Konyalı Şeyh Zeynelabidin, Hoca Mustafa Sabri Efendi, Seyyid Abdülkadir, Sait Molla gibi ünlü kişileri bulundurmaktaydı. Bunlardan Zeynelabidin, Bozkır ve Konya isyanlarını yürüten şahıstı. Seyyid Abdülkadir, Kürdistan Teali Cemiyetinin başkanıydı. Sait Molla ise, İngiliz Muhipleri Cemiyetinin önemli üyelerindendi. Bu Fırkanın Türkiye'nin her yerinde şubeleri vardı. Partinin programını bazı gazeteler de desteklemekteydi. İttihat ve Terakki ile Müdafaa-i Hukuka düşman olan ve İstanbul dışında da örgütlenen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İngilizler ile ortak çalışmış, Müdafaa-i Hukuk aleyhinde propagandalar yapmıştı(Özkaya:178).”

İlk kez 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi, İttihat ve Terakki'nin iktidarı tam olarak ele almasından sonra hiç bir varlık gösteremeyerek atıl bir vaziyette kalmıştı³⁷.

Mondros Ateşkesi sonrası gelişmelerden faydalanarak faaliyete geçen Hürriyet ve itilaf Fırkası, Milli Mücadele'ye karşı idi. Bundan dolayı Anadolu harekâtına karşı olanlar ile azınlıklar bu partinin çatısı altında toplandı. Yine partinin İslami görüşleri savunması ve özellikle kurucuları arasında Şeyhülislam Mustafa Sabri gibi bir din adamının bulunması, partinin yer yer Anadolu'da da desteklenmesini sağladı. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkası, mütareke yıllarında “İngiliz himayeciliği” görüşünü benimseyerek İngiliz Muhipler Cemiyeti ile de işbirliği yaptı.

İngilizlerin desteğini alan ve Anadolu'da da örgütlenen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, kısaca Milli Mücadele'ye karşıydı. Buna karşılık kendisine fes eden İttihat ve Terakki Fırkası mensupları Anadolu harekâtı yanında yer almıştı.

Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkasının destek ve yardımlarıyla Afyohkarahisar ve Bolvadin'de Teâlî-i İslam Cemiyeti'nin şubesi açılmıştır. Teâlî-i İslam Cemiyeti; Medrese

³⁷ Yücel Özkaya,“Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler” *Atatürk Araştırma Dergisi*, C. IV. Sayı:10 (Kasım 1987), 178.

müdürrisleri tarafından kurulmuştur. İlk kuruluşunda adı Cemiyeti Müdürrisin (Medrese Öğretmenleri) olup Hürriyet ve İtilaf Fırkasını destekleyen bir cemiyet olarak göze çarpar. 26 Eylül 1919'da bu cemiyet **İkdam Gazetesi**'nde Anadolu harekâtı hakkında bir beyanname yayınlamıştır³⁸. Bu cemiyetin daha yakinen tanınması açısından bu bildirimlerinden birkaç paragrafı sunuyoruz.

“... Bu defa da Anadolu'da Mustafa Kemal ve Kuva-yı Milliye maskaraları Yunan askerlerinin önünden namerdane bir surette kaçarken, zavallı saf ve gafil ahali ve askerden cem' ettikleri kuvvetleri düşmanla harbe tutuşturarak ve “*siz mevkiinizde sebat edin, biz şu taraftan onların arkasını çevireceğiz*” tarzında yalanlar ve hilelerle savuşup kaçarak zavallı neferlerimizi ve ahalimizi boşboşuna kırdırmak usulünü takip ediyorlar. Biçare millet! bu yankesicilerin hilelerini, desiselerini hala tamamen anlayamamıştır. Yazık, bin kere yazık ki gerek harp içinde ve gerek mütarekeden sonra memleket bunların fitne ve fesadı uğruna milyonlarca evladını telef ediyor da Talat, Enver, Cemal, Mustafa Kemal vesaire gibi beş on şakinin vücudunu ortadan kaldırmak için icap eden küçük fedakârlığı göze aldırılmayarak memleketi ve kendilerini ebedi tehlikeden kurtarmak ve selamete çıkarmak tarikini idrak edemedi ve hala da edemiyor! Millet Meşrutiyeti kabul ettiği zaman bunun ahkâmını ve Kanun-ı Esasi'sini kendi muhafaza edecek ve hukukunu zorbalara ve yalancılara, dolandırıcılara kaptırmamak üzere kendisi olanca kuvvetiyle ve bütün azim ve dikkatiyle çalışacaktı: uyumayacak ve yaldızlı sözlere aldanmayacak, mazarrat ve menfaatini bihakkın takdir edecekti.

Halbuki millet aldanıyor, aldatılıyor, lüzumsuz yere girdiği ve mağlubiyetle çıktığı bir muharebenin ferdasında da aklını başına toplayamıyor! Kendisini hala aldatmağa çalışan heriflere niçin diyemiyor ki: “*Ey hainler, Ey Allahtan korkmayan ve peygamberden haya etmeyen mahluklar, muharebe ettiniz, başımızı bin türlü belalara soktunuz, mağlup oldunuz, bizi de o yolda mahv ve perişan ettiniz, devletlere karşı mağlup olduk*” dediniz mütareke imzaladınız, silahlarımızı, boğazlarımızı, Pay-i tahtımızı teslim ettiniz. Şimdi neye tekrar gücünüz yetmediğini ikrar ve imza ettiğiniz devletleri yeniden kızdırarak üzerimize husumet ve gazaplarını davet etmekten ve istila olunmayan bakiye-i memleketimizi de istila ettirmekten başka bir faidesi olmayacak surette mecnunane hareketlere kalkışıyor ve bizi de eskisi gibi boşboşuna kırdırıyorsunuz?!

³⁸ Yücel Özkaya, a.g.m., s. 179.

İngilizleri kızdırdınız, üzerimize Yunanlıları musallat ettiler. Harbde mağlup olduktan sonra uslu oturmak ve mağlubiyetin netayicine katlanarak telafisini sabr ü sükun ve akl ü tedbir dairesinde izale etmekten başka çare var mıdır? Yunanlılarla harbe tutuşuyor, sonra da bir taraftan kaçıyor ve bir taraftan şöyle mukavemet ettik, böyle zayıat verdik gibi yalanlarla halkı iğfale çalışıyorsunuz! Düşünmüyorsunuz ki Yunanlılara fazla zayıat verdirmek bile bundan sonra bizim için hayırlı ve menfaatli bir şey olmaz: hudanegerde sizin yalanlarınızı şahit tutarak işgal ettiği memleketimizde; “bu kadar kan döktürn ve şöyle fedakârlık ettim, böyle emek çektim diyerek hakk-ı feth davasına kalkar! Hem sizler ey yalancı ve deni şakîler! Kendi milletimize karşı ecnebi milletlerden hiçbirinin yapmadığı şekavet ve şenaatleri irtikâp edip dururken milleti, eşrafi memleketi, ulemayı asıp keserek mallarını yağma ederken kendinize ne hakla, ne yüzle, ne utanmazlıkla Kuva-yı Milliye namını veriyorsunuz? Milleti öldürerek, mahvederek hukuk-ı milleti müdafaa edeceksiniz öyle mi? Utanmaz hainler, artık yetişir, yakamızı bırakın: Cenab-ı Hakk’ın gazap ve laneti sizin üzerine olsun”

Ülkenin ileri gelen asker ve sivil yöneticileri ile eşraf bu iki parti (İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilaf) arasında bölünmüştü. Bu durum, hiç kuşkusuz Afyonkarahisar Sancağını da etkilemiştir. Şöyle ki, Milli Mücadele’nin ilk günlerinde Afyonkarahisar Mutasarrıflığı Hüdavendigâr (Bursa) Vilayetine bağlıydı. Bursa Valisi ise, Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu Gümülcineli İsmail Bey idi. 13 Mart 1919 tarihinde Valilik Makamına oturan İsmail Bey’in ilk icraatı, Milli Mücadele’ye ve bu amaçla yapılan hazırlıklara karşı çıkmak oldu. Bu cümleden olarak gizlice yaptırdığı soruşturmalarda Milli Mücadele yanlılarını, bu arada örgütlenmeye çalışan genç subay ve aydınları saptıyor, bunları çeşitli bahanelerle kent dışına sürüyordu.

Bursa halkının tepkisi yüzünden, İsmail Bey, 29 Temmuz 1919 tarihinde Valilikten çekilmek zorunda kaldı. Fakat Bursa vilayeti halkı yağmurdan kaçalım derken doluya tutuldu. Zira, İsmail Bey’in yerine **Nemrut** takma adıyla tanınan Mustafa Paşa atandı. Yeni Vali Bursa’ya gelir gelmez, Kuva-yı Milliye karşıtı faaliyete geçti. Hatta İsmail Bey’den daha sert davranışlar sergiledi.

“Mustafa Paşa, Mütareke’den sonra İstanbul’da Mustafa Nazım Paşa başkanlığında kurulan *Divan-ı Harb-i Örfi*’de üye olarak görev aldı. Boğazlayan Kaymakamı Şehit Mehmet Kemal Bey’in idamına bu mahkeme karar vermiştir (8 Nisan 1919). Kamuoyunun baskısı

sonucu bu mahkemelerin üyeleri Ağustos 1919 tarihinde değiştirilince mahkemenin gayretli ve vicdansız üyesi... Mustafa Paşa, ödüllendirilerek Hüdavendigâr Valiliğine atandı³⁹.”

Diğer taraftan Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'nun İstanbul ile ilişkilerini keserek, İstanbul Hükümetini istifaya zorladığı günlerde; İstanbul-Bağdat Demiryolu çevresini İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar da başta İngilizler olmak üzere İtilaf kuvvetleri bulunuyordu. Bu bakımdan İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar Livalarının oluşturduğu eksenin denetim altına alınması hem İstanbul, hem de Milli Harekât açısından önem arz etmekteydi. Hüdavendigâr Vilayetinin ismi geçen livalarında İstanbul'a sadık mutasarrıflar bulunuyordu. “Bu mutasarrıflar İngilizlerin de desteğine güvenerek hem ulusal direnişin örgütlenmesini engelliyor, hem de Sivas Kongresi'nin denetimini kabul etmeyip, İstanbul ile ilişkilerini sürdürüyorlardı⁴⁰.” Örneğin Eskişehir Mutasarrıfı Mustafa Hilmi Bey, İstanbul Hükümeti'nin ateşli destekçilerindendi. O, İngilizlerin de yardımıyla ve “*İdare-i Örfiye*” yetkisinden yararlanarak, Kuva-yı Milliye taraftarlarına düşmanca davranmış, işkence yapmış, birçok kişiye de tevkif ettirmiştir. Bu arada Kuva-yı Milliyeci Doktor Tahsin Bey ile birlikte Eskişehir halkından birkaç masum kişinin öldürülmesine de sebep olmuştur. Bu yüzden kimliği açıklanmayan, muhtemelen Kuva-yı Milliye taraftarı birisi tarafından Mustafa Hilmi Bey, 4 Ekim 1919 tarihinde öldürülmüştür⁴¹.

İzmit ve çevresinin öneminden dolayı Birinci Damat Ferit Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın ülküdaşı ve Onunla Samsun'a çıkan İbrahim Süreyya (YİĞİT) Bey'i 8 Mart 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı görevinden aldı. Daha sonra İstanbul Hükümetleri Milli Mücadele karşıtı Mahmut Mahir, Ahmet Anzavur, Suat ve İbrahim Hakkı gibi kişileri mutasarrıf olarak İzmit'e tayin etti⁴². Kütahya Sancağı Mutasarrıflığına da Milli Mücadele karşıtı Mustafa Naci Bey getirilmiştir⁴³.

Öte yandan Mondros Ateşkesi imzalandığı tarihte Afyonkarahisar'da Mutasarrıf olarak Anastas adında bir Rum bulunuyordu. Anastas Milli Hareket karşısında pasif davrandığı için yerine İstanbul Hükümetince Milli Mücadele'ye karşı ve İngiliz taraftarı Mahmut Mahir Bey Mutasarrıf olarak atanmıştır⁴⁴. Ayrıca Afyonkarahisar Milli

³⁹ ERDEHA, Kamil, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 332.

⁴⁰ İlhan TEKELİ, Selim İLKİN, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 273.

⁴¹ Ali Sarıkoyuncu, ve Diğerleri, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Yay., Eskişehir, 2002, s. 39-42.

⁴² Kamil Erdeha, a.g.e., s. 49.

⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 181.

⁴⁴ Ahmet Altıntaş, *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990, s. 1.

Mücadele'nin ilk günlerinde Mondros Ateşkesi'nin 15. Maddesine dayanılarak, İtilaf güçlerince işgal edilmiştir. Bu cümleden olarak, 18 Ocak 1919'da İngiliz birlikleri Afyonkarahisar'a gelmiştir⁴⁵. 16 Nisan 1919'da 200 kişilik kuvvetlerini Afyon ve çevresine yerleştirmiştir. İtalyanlar da 21 Mayıs 1919'da 2 subay komutasında 262 askerini buraya göndermiştir⁴⁶.

Yöneticilerin ve kimilerinin menfi tutum ve davranışlarına rağmen, yörede mücadele fikrinin doğuşu gecikmemiştir. Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen Afyon ve çevresi hocaları, müftüleri Milli Mücadele fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Özellikle Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali Afyonkarahisar halkının ileri gelenlerini derinden etkilemiştir. Bu konuda Müftü Hüseyin Fevzi Efendi yayınlanmamış hatıratında şöyle bahsetmektedir⁴⁷:

Bir gün Müftülük dairesinden haber geldi: “*Seni Belediyeden istiyorlar*” deniliyordu. Gittim. Turunçzade Yusuf Bey, Ethemzade Hacı Hüseyin Bey, Akosmanzade Hacı Hüseyin Efendi ve Evlatları, Ahmet Nebil Efendi (Yurteri) ve Turunçzade İsmail Bey ve daha bazı kimseler oradalardı. Akosmanzade'yi ağlar halde, diğerlerini de derin düşünce içerisinde gördüm. “*Hayırola*” dedim. Cevap verdiler: “*Ne olacak. Yunan İzmir'i işgal etmiş. Bu acı haber gelmiş*” dediler. Çare neyse onu yapalım denildi. Bir miting yapılması düşünüldü.

Müftü Hüseyin Fevzi Efendi'nin de belirttiği gibi ve aşağıda söz edileceği üzere İzmir'in işgali üzerine Afyonkarahisar ve çevresinde protesto mitingleri düzenlenmiştir. Ayrıca Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin⁴⁸. Haziran 1919'da Afyonkarahisar'a ziyaretinin de bu yörede Milli Mücadele fikrinin doğuşunda etkili olduğunu görüyoruz. Adı geçen burada 23. Tümen Komutanı Ömer Lütfi'nin yanı sıra Müftü Hüseyin (BAYIK), Müderris İsmail Şükrü, Mehmet Şükrü, Nebi ve Gevickzade Hacı Hafız Efendilerle görüşmüştür⁴⁹. Görüşmede düşmana karşı gelmenin dini bir görev olduğunu, bu konuda halka rehberlik yapılmasının gerektiği, birlik ve beraberliğin sağlanmasının önemli olduğunu belirtmiştir. Ahmet Hulusi'nin Milli Mücadele bilincinin gelişmesindeki bu çalışmaları

⁴⁵ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara, 2002, s. 7.

⁴⁶ Ahmet Altıntaş, agm., s. 2.

⁴⁷ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 74.

⁴⁸ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 73 - 133.

⁴⁹ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 75.

kendini göstermekte gecikmemiştir. Afyonkarahisar ve kazalarında da başta müftüler olmak üzere, din adamları Milli Mücadele fikrinin doğmasında önemli rol oynamışlardır.

B. İzmir'in İşgaline Afyonkarahisar ve Çevresi Halkının Tepkileri

Bilindiği üzere 14/15 Mayıs 1919 gecesi sabaha doğru güzel İzmirimiz Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Yunan askerlerinin İzmir rıhtımına ayak bastıkları an, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nce bu durum Anadolu'nun diğer yerlerine olduğu gibi, Afyonkarahisar ve çevresine de bildirilmiştir⁵⁰. Bu acı haberi öğrenen yurtsever Bolvadin halkı 16 Mayıs 1919 günü İstanbul'a Sadaret Makamına gönderdikleri telgrafla protesto etmiştir.

Bolvadin Kazası Umum İslam ve Türk olan kırk bin nüfus ahalisi namına Müftü Vekili Hacı Süleyman Efendi (Emirdağ Müftüsü) ve Belediye Reisi Halil imzasıyla gönderilen telgrafla özetle şöyle denilmektedir⁵¹:

Gayrimüslimlere karşı daima şevkat ve adalet göstermek, ecnebilerin hukukuna her suretle siyanet etmek olduğu tarihen müsbet olan Türklerin uğradıkları haksızlığı İtilaf Devletlerinin Amerika halkının Başkanı Wilson'un ve Cemiyet-i Akvam'ın dikkatlerine sunmak ve onların verdikleri sözlere uymalarını istiyoruz. Halkın büyük çoğunluğu Türk olan sevgili İzmir'imizin, o yurdumuzun öteden beri hem hududumuz olan ve daima bizlerle cenk ve cidalde bulunmakla tarihimizde hiss-i intikamı görülmüş Yunanilere terki nasıl tecviz olunduğuna inanmak istemez ve hangi prensip ve adalete te'lif edildiğini anlayamaz. Dolayısıyla dünya sulhu gibi yüce bir gayenin temini için o medeni milletler, o büyük milletler bu uğurda akıttıkları kanlar henüz göz önünde kurumadan bu masum kanın daha ırakasına nasıl razı olduklarını kestirememekteyiz. Neticesi kanla silinecek böyle açıktan haksız bir kararın kaldırılmasını o ali millet ve devletlerin ulvi insanîyetlerinden beklemekte olduğumuzu arz ederiz bu konuda yüce makamlarından girişimde bulunulmasını bekler ve rica ederiz.

Bu telgraftan sonra, aynı günlerde konuyla ilgili iki telgraf daha İstanbul'a gönderilmiştir. Sadaret Makamına "Kırk bin Nüfus Namına Hürriyet ve İtilaf Şubesi Reisi Mehmet Rasim" imzalı ve 21 Mayıs 1919 tarihli telgrafla; İzmir'in Yunanlılara verilmesinin doğru olmadığı belirtilerek, başta Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson ve diğer İtilaf

⁵⁰ **Türk İstiklal Harbi**, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963, 63.

⁵¹ Selvi, *age.* s. 288.

devletlerinin yetkilerinden işgalin durdurulması için bir an önce girişimde bulunulması istenilmiştir⁵².

Kurucuları arasında Bolvadinli din adamlarının da bulunduğu “Bolvadin İlhak Heyeti” imzasıyla 23 Mayıs 1919 günü Sadaret Makamına gönderilen telgrafta ise; özetle şunlar ifade edilmiştir⁵³.

Aydın ve İzmir havalisinden son aldığımız haberlerden bize, o havalinin pek kanlı olay karşısında kaldığını oradaki dindaşlarımızın İslam kardaşlarımızın ırz, namus, iffetleri pay-ı mal ve bütün mukaddesatın ayaklar altına alındığını, katliamın pek feci ve vahşi bir surette devam ettiğini, denizlerin dalgalarının kırmızı Türk kanlarına boyandığını, sokakların Türk ve İslam yaralıları ve cenazeleriyle dolduğunu, her tarafı elim bir ye’s, büyük bir matem, derin bir hüznün kapladığını teessür ve heyecanla kanlı gözyaşlarıyla öğrendik ve işittik. Reis-i Cumhur Wilson cenaplarının prensipleriyle barış koşullarına aykırı olarak büyük bir çoğunluğu Türklerle meskun ve Türk olan en güzel kısmının sevgili İzmir’imizin Yunan Hükümetince ilhakı ve bu kanlı olay ve zulmün sizler huzurunda cereyanı bugün İslamiyeti rencide ve dilham ediyor. Bu milletler hukuku ve insan hayatına aykırı bir harekettir. Bütün varlığımızla vahşice işlenmekte olan bu harekâtı siyah bayraklara bürünmüş Türk hilaliyle protesto eder, sevgili İzmir ve havalisinin vatanımıza verilmesini siz yüce İtilaf yetkilileriyle büyük devletlerin yöneticilerinden istirham eyeriz.

Afyonkarahisar’da da 27-28 Mayıs 1919 tarihinde de İzmir’in işgalini protesto eden mitingler düzenlenmiş ve protesto telgrafları hazırlanarak, Afyonkarahisar’da bulunan İngiliz ve Fransız işgal güçleri temsilcilerine elden verilmiştir. “*Umum Karahisar-ı Sahip Kasaba ve Kurası Ahalisi Kulları Namına İsmail* ve “*Umum Ahali Namına İsmail*” imzasıyla Sadaret makamına çekilen ve İtilaf güçleri yetkililerine elden verilen protesto telgraflarında da Afyonkarahisar ve çevresi halkından erkek, kadın 40 bin kişi bir araya gelerek, İzmir’in işgalini ve işgalin genişlemesini protesto ettikleri belirtildikten sonra, “mevcudiyet-i milliye ve hukuk-u milliye ve istiklalimizin temini” hususunda kanlarının son damlasına kadar mücadele etmeye hazır oldukları bildirilmiştir⁵⁴.

⁵² Selvi, *age.* s. 288.

⁵³ Selvi, *age.* s. 288.

⁵⁴ Selvi, *age.* s. 287.

Yukarıda sunulan telgraflardan da anlaşılacağı üzere, İzmir'in Yunan askerlerince işgal edilmesi, Afyonkarahisar ve çevresinde Kuva-yı Milliye'nin oluşmasında etkili olmuştur.

C. Ali Rıza Paşa'nın İstifasına Tepkiler

Milli Mücadele'de İstanbul Hükümetleri özellikle Damat Ferit Hükümetleri ulusal harekâtın gelişmesini önlemek için çeşitli yolları denemekten kaçınmamıştır. Öyle ki, Damat Ferit Paşa Hükümeti daha Sivas Kongresi'nden önce böyle bir mücadeleye girişmişti. Yukarıda da söz edildiği gibi Ferit Paşa, Haziran 1919'da vali ve mutasarrıflara gönderdiği telgrafta Milli Ordu teşkilinin yasaklandığını bildirmiştir. Ayrıca buna uymayanların ise cezalandırılmasını, gerekirse İstanbul Divan-ı Örfi'ye gönderilmesini emretmiştir⁵⁵.

Ayrıca, Damat Ferit Paşa Hükümeti, her ne suretle olursa olsun Sivas Kongresi'nin toplanmasına engel olmak istemişti. Bunun için Ali Galip adında birisi Harput Valiliğine tayin edilerek Sivas Kongresi'ni basmaya ve üyelerini tevkif etmeye memur edilmişti⁵⁶.

Öte yandan Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen ulusal hareket sebebiyle çaresizliğe düşen İstanbul Hükümeti, bazı şehzadeler başkanlığında taşraya "*Heyet-i Nasihalar*" göndermişti⁵⁷. Hükümet Başkanı Damat Ferit'e göre bu heyetler, halka padişahın selamlarım ve onun kendilerini düşünmekte olduğunu bildireceklerdi⁵⁸. Böylece Hükümet, kendi otoritesini Anadolu'da arttırmak istiyordu. Hükümet aleyhine doğabilecek milli cereyanları köreltmek niyetinde idi. Halkın hükümetten ziyade padişah otoritesine olan saygısından dolayı, nasihat heyetlerinin başına özellikle şehzadeler verilmiştir⁵⁹.

Bunlardan başka İstanbul Hükümeti, Anadolu'da teşekkül eden milli birlik ve azmi yer yer hazırladığı ayaklanmalarla baltalamaya çalışmıştır. Damat Ferit Paşa hükümetlerinin aksine, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetleri kısmen de olsa zaman zaman Milli Mücadele'yi destekleyici davranışlarda bulunmuşlardır. Örneğin Salih Paşa, İtilaf güçlerinin özellikle İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi kınama isteklerine karşı çıkmıştır⁶⁰(). Yine aynı şekilde Ali Rıza Paşa da milliyetçi bir hüviyet taşıyan davranışlarda bulunmuştur⁶¹().

⁵⁵ ATASE Arş.. KI:243. D: 16. Fh:84)

⁵⁶ Enver Ziya, Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara,1947, s. 44.

⁵⁷ M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına, Türki,yen İş Bankası Kültür Yayınları, s. 64.

⁵⁸ Sina Akşin, İç Savaş ve Sevr'de Ölüm, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.250.

⁵⁹ Rahmi Apak, Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 65.

⁶⁰ Balcıoğlu:64

⁶¹ Özkan:61

Bundan dolayı bu hükümetler, ne İtilaf Devletlerince ve ne de onların sesi olan muhalefetçe kabullenilemedi. Siyasi oyunlar ve padişah nezdinde yapılan baskılarla anılan hükümetlerin iktidarına son verdirilmiştir. Örneğin Salih Paşa Hükümeti, sadece yirmi sekiz gün iktidarda kalırken, Ali Rıza Paşa Hükümeti 2 Ekim 1919'dan 3 Mart 1920'ye kadar hükümet edebilmiştir⁶².

İtilaf Devletlerinin, Osmanlıların iç işlerine gün geçtikçe daha çok karışmaları, İstanbul ile Ankara arasındaki ilişkilerini tekrar bozulması, 3 Mart 1920'de Yunanlıların taarruza geçerek, Gölcük Yaylası ile Bozdağı'nı işgal etmesi, Ali Rıza Paşa'yı 3 Mart'ta istifaya götürdü. Ancak herkesi, bu istifadan daha çok, iktidara kimin geleceği ilgilendirdi. Çünkü Damat Ferit Paşa'nın yeniden sadrazam olacağı söylentileri her tarafa yayılmıştı⁶³.

Bu durum karşısında yani Damat Ferit Paşa'nın tekrar iş başına getirilmemesi konusunda başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere vatanseverler büyük çaba sarfetmişlerdir. "Mustafa Kemal Paşa, padişaha 4 Mart 1920 günlü bir telgraf çekerek, iç ve dış bin türlü kötü niyetlerin taşkınlığı ile huzuru tehlike içinde bulunan memleketin, milli vicdana cevap veremeyecek bir hükümet başkanına bir dakika bile tahammül edemeyeceğini, aksi halde devletin tarihinde görülmemiş derecede üzücü olayların çıkabileceğini bildirdi. Aynı gün bir telgraf da Meclis Başkanına çekerek, bağımsızlığı uğrunda her türlü fedakârlığa hazır olan milletin ancak ulusal güvenliği kazanmış bir hükümetin işbaşına getirilmesiyle tatmin edilebileceğini, bu konuda milletvekillerinin varacakları kararın heyecanla beklendiğini anlattı. Hemen yayınladığı bir bildiri ile de milli kuruluşlara durumu açıkladı ve milli isteklere uygun bir hükümetin kurulmasını sağlamak için derhal ve hep birden Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na telgraflar çekilmesini istedi"⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın bildirisi üzerine, Anadolu'nun her yanından İstanbul'a, Ali Rıza Paşa kabinesinin istifa sebeplerini protesto eden ve Damat Ferit Paşa'nın işbaşına getirilmemesini isteyen telgraf yağmıştır. Bunlar arasında Afyonkarahisar Sancağı halkı ve başta müftüleri olmak üzere din adamları da bulunmaktadır. Nitekim 5 Mart 1920 tarihinde "**Karahisar-ı Sahip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziye Reisi Nebil**" imzasıyla Karahisar Livası ahali adına Mabeyn-i Humayun, Meclis-i Mebusan ve Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi'ne telgraf gönderilmiştir⁶⁵. Bu telgrafta; "Amal-i Milliye'yi tatmin etmeyecek bir

⁶² Mehmet Şahingöz, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1986, s. 1-2.

⁶³ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt: 1, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Ankara, 1977, s. 35.

⁶⁴ Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 98.

⁶⁵ Şahingöz, agt, s. 79.

kabinenin teşekkülüne hiçbir ferd-i Osmaniye'nin tahammül edemeyeceği" ve Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifa ettirildiği haberinin alındığı belirtildikten sonra, Meclis-i Mebusan'ın güven oyunu alamayacak ve Milli emellerimizi tatmin etmeyecek bir hükümetin iş başına getirilmesini kabul etmeyecekleri bildirilmiştir⁶⁶.

Diğer taraftan Dinar ve Emirdağ kazaları halkı tarafından da mitingler düzenlenmiş ve ilgili makamlara telgraflar gönderilmiştir. 7 Mart 1920 tarihinde Dinar'dan "**Belediye Reisi Nuri, Dinar Kazası Müftüsü ve Miting Reisi Hacı Ahmet**" imzasıyla gönderilen telgrafta;

Milleti temsile muvaffak olan Ali Rıza Paşa Kabinesinin ıskatı haberi muhitimizde pek büyük bir galeyana mucib olmuştur. Türk Milleti bu hakkı Mukaddesi meşruiyetine Ecanibin müdahalesine katiyen tahammül edemez. Amal-i milleti tatmin etmeyecek bir kabineyi kabul etmez...

denilmektedir⁶⁷.

Emirdağı'ndan da Heyet-i Temsiliye Başkanlığına gönderilen 5 Mart 1920 günü "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Namına Sabri" gönderilen telgrafta; hükümet meselesinin milli arzuya uygun olarak çözümlenmesi konusunda Mabeyn-i Humayun ve Meclis-i Mebusan'a başvurulduğu bildirilmektedir⁶⁸

6 Mart 1920 tarihinde "**Aziziye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mehmet, azalar; Ömer ve Osman, Belediye Reisi Sabri**" imzasıyla Meclis-i Mebusan'a telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta da Osmanlılığın "garib bir idare ile yabancı nüfusuna kurban ve alet olmasına milletin katiyen tahammülü kalmadığı" belirtildikten sonra, "amel-i milliyeyi tatmin etmeyecek herhangi bir" hükümetin kabul edilmeyeceği bildirilmiştir⁶⁹.

Gerek Afyonkarahisar Merkez ve ilçeleri halkının ve gerekse Anadolu'nun diğer halkının tepkileri sayesinde ulusal harekete düşmanca davranışlarda bulunan Damat Ferit Paşa'nın tekrar iktidara gelmesi engellenmiştir. Ayrıca sözü edilen tepkiler Milli Mücadele fikrinin doğması açısından da önemlidir.

D. Ankara Fetvası ve Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları

Bir iş ve eylemin İslam dini açısından doğru veya yanlışlığı, olur veya olmazlığı konusunda din bilginlerinin verdikleri sözlü veya yazılı cevaplara "fetva" denir⁷⁰.

⁶⁶ Şahingöz, agt, s. 80.

⁶⁷ Şahingöz, agt, s. 220.

⁶⁸ Şahingöz, agt, s. 111.

⁶⁹ Şahingöz, agt, s. 112.

⁷⁰ Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Din Adamları, Cilt: 1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 13.

TBMM'nin açılış arifesinde, ülkenin işgalden kurtulabilmiş köşeleri farklı görüşlerin kavga sahnesi haline gelmiştir. Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın yıkıcı fetvaları ve Bab-ı Alinin beyannameleri ile kafası karışan halk, yer yer vatan kurtarıcılarının karşısına dikilmiştir. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadelenin önde gelenlerinin “katli vacip” olduğuna dair fetvalar verilmiştir⁷¹. Bunun üzerine Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar baş göstermiş, isyancılar Ayaş belinden Ankara'yı seyrederek bir duruma gelmiştir. Düşmanlarımız ve onların yerli işbirlikçileri el ele vererek Anadolu'da bir kardeş kavgası çıkartmak suretiyle Türk halkını birbirine kırdırmak istemişlerdir. Yani Milli Mücadelenin en zor günleriydi.

Böyle bir anda başta Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi (BÖREKÇİ) olmak üzere pek çok din bilgini vazifeye koşmuştur. Mehmet Rıfat Efendi, Anadolu'da sağduyulu ve vatansever ulemayı harekete geçirerek ulusal hareketin meşru olduğuna dair karşı fetvalar hazırlamıştır⁷². Böylece Milli Mücadelede fetvalar da savaşmıştır. Bu savaşta, Dürrizade Abdullah'ın imzasını taşıyan ‘İstanbul Fetvası’ bir tarafta, 155 imzayı aşkın Anadolu ulemasının ‘Ankara Fetvası’ diğer taraftadır. Bu fetvayı din adamı ve aynı zamanda Afyonkarahisar milletvekili olan İsmail Şükrü (ÇELİKALAY), Mehmet Şükrü (KOÇ), Ahmet Nebil (YURTERİ) Efendiler ön sıralarda imzalamışlardır⁷³.

Elbette Anadolu'nun fetvası İstanbul'un fetvasına galip gelecekti. Çünkü İstanbul Fetvasında taraflı, kasıtlı, eksik, yanlış bilgiler isnat edilerek hükümler verilmiş olması, daha önemlisi, ciddi dini kaynak gösterilmemesi inandırıcılık yönü açısından zayıf, tutarsız bir metindir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi, halifelik makamının nüfusunun kullanılması Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Milli hareket için ciddi tehlikeler arz eden isyanlar çıkarılabiliyordu.

Ancak Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi başta olmak üzere, Ankara ulemasının hazırladığı fetva, gerçekleri daha iyi aksettiren “hakaret ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslam Halifesinin kurtarılması” temel inancından hareketle, Şer'i Şerife uygun, ikna edici, delillere dayanan, ilmi ve dini bilgilerinden şüphe edilemeyecek kadar mesleğinin erbabı ulema tarafından hazırlanmıştır. Bu fetva; Anadolu'nun pek çok yerinde yine bu konuda söz sahibi ulema tarafından incelenerek kabul edilmiştir⁷⁴. Afyonkarahisar milletvekillerinin ve din ulemasının yanı sıra Afyonkarahisar Sabık Müftüsü Mustafa Asım Efendi, Afyonkarahisar

⁷¹ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 52.

⁷² Ali Sarıkoyuncu, age., s. 38.

⁷³ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 92.

⁷⁴ Bayram Sakallı, , *Ankara ve Çevresinde Milli Hareketler*, Ankara, 1998, s. 107 - 108.

Müftüsü Hüseyin Fevzi BAYIK, Bolvadin Müftüsü Ali ULU, Dinar Müftüsü Ahmet KİTİŞ, Emirdağ Müftüsü Süleyman Sırrı DEMİRBAŞ, Sandıklı Müftüsü Mehmet Emin ARISOY Efendiler de bu fetvayı samimiyetle kabul etmişler ve halka duyurmuşlardır. Böylece Afyonkarahisar ve çevresinde Milli Mücadele bilincinin doğması ve pekişmesi sağlanmıştır.

III. KUVA-YI MİLLİYENİN KURULUŞ VE FAALİYETLERİNDE HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ EFENDİ VE DİĞER DİN ADAMLARI

A. Beldelerini Savunmak İçin Oluşturulan Milli Kuvvetler

15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal eden Yunan birlikleri, Batı Anadolu içlerine doğru harekete geçmişlerdir. 25 Mayıs'ta Manisa'yı, 29 Mayıs'ta Turgutlu'yu eline geçiren Yunan birlikleri, 23 Haziran 1919'da Salihli'yi, 26 Haziran 1919'da da Kula'yı işgal ederek, Uşak, Kütahya ve Afyonkarahisar istikametine doğru harekete geçmiştir⁷⁵. İzmir'e ayak bastıkları ilk gün, yirmisi subay olmak üzere şehrin ileri gelen bazı kişilerini şehit eden Yunanlılar, hemen sonraki günlerde de bu cinayetlerini devam ettirerek pek çok masum kişiyi öldürdüler. Türk evlerine hücum ile ırz, mal, gasp ve tecavüzlere kalkıştılar. İzmir'de yangın çıkardılar. Daha sonra aynı zulüm ve vahşeti işgal etikleri diğer yerlerde de devam ettiler⁷⁶. Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin ifadesiyle⁷⁷,

...Bütün şehirlerin yakılmasıyla binlerce halkın ve çocuk ve kadınların öldürüldüğü ve kocalarıyla kardeşlerinin ve babalarının gözleri önünde kadın ve kızların namuslarına saldırıldığı ve kadınların memelerinin kesilmek ve tenasül uzuvlarına konulmak suretiyle insanlık tarihinin hiç kaydetmediği aşağılık ve rezaletin iftihar ve gururla (Yunanlılar tarafından) yapıldığı görülmüştür.

Yunanlıların anılması bile haşiyet doğuran hunharca ve vahşice eylemleri kulaktan kulağa yayılmıştır. Afyonkarahisar halkında büyük bir kin ve nefret uyandırmıştır. Tehlikenin yakın olduğunu anlayan Afyonkarahisarlılar, Bayatlı Arif Bey'in başkanlığında Salih Kesri, Hoca İsmail Şükrü (Çelikalay), Hasan Çerçel, 23. Fırka Komutanı Ömer Lütfi Bey, Hoca Nebil Efendi, telgraf memurları Hadi ve Ali Beylerle Afyonkarahisar Kuva-yı Milliye

⁷⁵ Bünyamin, Kocaoğlu, *Kurtuluştan Kuruluşa Batı Anadolu'da TBMM Yardımları*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, 26 - 29.

⁷⁶ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara, 2002, s. 151.

⁷⁷ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 116.

Teşkilatını kurmuşlardır⁷⁸. Afyonkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularından da olan Hüseyin Fevzi Efendi, Kuva-yı Milliye için ihtiyaç duyulan personel, para, erzak, silah, cephane ve benzeri hizmetlerde önemli katkısı olmuştur⁷⁹. Ayrıca adı geçen dağlarda dolaşan ve eşkıyalık yapan birçok kişinin de düşmana karşı vuruşmalara katılmasını sağlamıştır. Bu konuda Hüseyin Fevzi Efendi hatıratlarında şöyle demektedir⁸⁰:

Bunlardan Emirdağ'ına sığınan Balçamlı Yusuf, Çukurcalı İsmail vardı. Onlara haber gönderip, hep birlikte cepheye gidileceğini, aksi takdirde kendilerinin üzerine asker sevk ederek Yunandan evvel kendilerinin kökünün kazılacağına dair haber gönderdik. Akın akın elişer, yüzer atlı süvarilerle gelmeye başladılar. Diğer taraftan Yazılı'da bulunan Osman Bey, Bavurdu'da bulunan Yörük Eyüp ve Bayat tarafında bulunan Sinan Bey başlarına topladıkları süvarilerle akın akın gelmekteydiler. Osman Bey'in getirdiği insanlar içinde 101 yaşında Aslan Bey namında bir ihtiyar da vardı.

Müftü Hüseyin Fevzi Efendi, öğütleriyle büyük bir kısmı asker kaçağı olan söz konusu kişileri Kuva-yı Milliye'ye kazandırmıştır⁸¹.

Diğer taraftan kuruluşundan dağıtılmasına kadar Bolvadin Kuva-yı Milliyesi'nin başkanlığını Müftü Hacı Ali Efendi yürütmüştür. Ayrıca Müftü Ali Efendi, Bolvadin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanlığını da yapmıştır⁸². Adı geçen Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivinde bulunan dosyasındaki 12 Mayıs 1925 tarihli özgeçmişinde "... *Kuva-yı Milliye'nin bidayet-i teşkilinden nihayetine kadar kazamız Müdafaa-i Hukuk Riyasetinde ifa-i vazife ettim.*" demektedir⁸³.

Teşkilatın iase ve diğer ihtiyaçları Bolvadin halkı tarafından karşılanmıştır. Hacı Atabey teşkilatın önde gelen destekçilerindendi. O, tek başına Bolvadin Kuva-yı Milliyesi'nin ikmalini sağlamıştır⁸⁴. Birinci Devre Afyonkarahisar Milletvekili İsmail Şükrü Çelikalay'ın Bolvadin Çarşı Camiinde yaptığı vaazlarında Milli Mücadele'nin gerekliliğini belirtmesi ile teşkilat halk tarafından da benimsenmiştir. Özellikle o günlerde Mülazim-i Sani (Teğmen) rütbesinde bulunan Halil Nuri (YURDAKUL) Bey'in Bolvadin'e gelmesiyle de Bolvadin

⁷⁸ Recep Çelik, **Milli Mücadele'de Din Adamları I**, İstanbul, 1999, 245

⁷⁹ Recep Çelik, age., s. 213.

⁸⁰ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 77.

⁸¹ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 78.

⁸² Ahmet Altıntaş, *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990, s. 16.

⁸³ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051.

⁸⁴ Recep Çelik, age., s. 217.

Kuva-yı Milliyesi daha da güçlenmiştir. Halil Nuri Bey'i; Yörükzade Ahmet Fevzi, Ulemadan Yunuszade Ahmet Vehbi, Müftü Yörük Hacı Mehmet Ali, Belediye Başkanı Enver Efendiler ile halkın ileri gelenleri karşılamışlardır. Yine aynı kişiler Halil Nuri Bey'i Bolvadin'den Ankara'ya uğurlamışlardır. Yunuszade Ahmet Vehbi'nin yazdığı "*Müslümanlar beklediğiniz kıyamet bugünlerdedir, birleşelim, kurtuluruz*" dövizini okunuyordu(20 Temmuz 1920). Grup Ankara'ya kadar ulaşınca kadar kalabalık bir gönüllü topluluğu meydana getirmiştir⁸⁵.

Halil Nuri Bey en çok Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi'den etkilenmiştir. O, Yunuszade'nin aşağıda sunacağımız şu sözlerini unutmamıştır⁸⁶. "*Oğlum... Sana düşüncelerimi ve tezkiyemi nazmen izhar edeceğim. İcap ederse namaz seccademi heybeme koyar, seninle yola düşerim. Son nefesimi gazaların en ulvisinde, irşad yolunda veririm. Sen karıncanın ibadetini bilir misin? İşte biz bugün bu dinin gerçekten müritleri ise tutacağımız yol, bu yolduk.*"

Ertesi gün şiiri yazıp hazırlar, imzalar ve Halil Nuri Bey'e verir. Şiirde Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi, 21 yaşındaki Halil Nuri Bey'in kahramanlığını şiirleştirmiştir. İkaz Gazetesinde de binlerce nüsha basılıp dağıtılan şiirinde Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi şöyle diyordu⁸⁷:

"Pek büyük hizmetleri sebketti İslamiyet'e,
Cinsinin uğrunda candan vaz geçen vicdana bak.
Düşman-ı din karşısından yüz çevirmez bu yiğit,
Sine-i pakinde sabit şule-i imana bak.
Bir mülazımken müşirin hizmetin ifa eder,
Akl-ı fitrisinde mevdu kuvvet-i irfana bak.
Hak ona azmettiği her emre Tevfik eylesün,
El açub Vehbi, Hudavend Azimiş-şana bak..."

Görüldüğü üzere Halil Nuri, yaş ve rütbesine bakılmaksızın yüceltilerek, vatani için büyük hizmetler yapmaya teşvik edilmiştir. Böylece Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi, yakın gelecekte gerçekleşecek zaferin manevi mimarlarından birisi olmuştur.

⁸⁵ Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayın, Ankara,1973, 140.

⁸⁶ Recep Çelik, age., s. 218.

⁸⁷ Cemal Kutay, age., s. 135.

Bolvadin Kuva-yı Milliyesi düşman kuvvetine karşı caydırıcı güç olmuştur. Nitekim 2 Nisan 1921’de Bolvadin’e gelen Yunan askerleri 3 Nisan 1921 tarihinde buradan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ancak 21 Ağustos 1921 tarihinde Bolvadin tekrar işgal edildi. Bu kez Yunanlıların işgali daha uzun sürmüştür. Bolvadin Başkomutanlık Meydan Muharebesi sonrasında 24 Eylül 1922’de Yunanlılardan temizlenmiştir⁸⁸.

Bolvadin Kuva-yı Milliye Teşkilatı işgal esnasında Afyon Kuva-yı Milliyesi ile koordineli çalışmasına rağmen onun izlediği hareket tarzını benimsememiştir. Bu dönemde Bolvadin Kuva-yı Milliyesi sıcak çatışmaya gitmeyerek, pasif direnişle asayişin sağlanması hususunda faaliyetlerini sürdürmüştür⁸⁹.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Bolvadin Kuva-yı Milliyesi’nin kuruluş ve faaliyetlerinde başta Müftü Hacı Ali Efendi olmak üzere din adamları önemli hizmet ve çalışmalarda bulunmuştur.

B. Çelikalay ve Hoca İsmail Şükrü Efendi

Afyonkarahisar Sancağı din adamları halkı Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmekle kalmamış, beldelerini savunmak için de çalışmışlardır. Yukarıda ismi geçen din adamlarından başka, Hoca İsmail Şükrü Efendi, gönüllülerden Çelikalay isimli kuvvet oluşturarak, düşmanın karşısına çıkmıştır.

Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Çelikalay’dan ve Hafız İbrahim Efendi’nin gönüllülerden oluşturduğu Demiralay’dan şöyle söz eder⁹⁰:

Anadolu’nun muayyen bir kısmını elde tutabilmenin ilk şartı, başında olduğum 20. Kolordu’nun sahası içinde olan Isparta-Afyonkarahisar-Eskişehir hattını elde muhafaza edebilmektir. Eskişehir’de İngilizler vardı. Eğer Isparta ve Afyon’u muhafaza edebilsen idik, Eskişehir’deki İngilizleri atmak mümkündü. Isparta ve Afyon’da milli kuvvetleri teşkil edebilme faaliyetimize lüzum kalmadı: Bu iki şehrimizde, iki din adamı, başı sarıklı iki mücahit başa geçmişler ve milli kuvvetleri tecrübeli kumandan siyaset ve basireti ile teşkilatlandırmışlar ve ilk anda yadırganacak bir kararla kumandayı da bizzat ellerine almışlardı. Isparta’da Hafız İbrahim Efendi, Afyonkarahisar’da Hoca İsmail Şükrü Efendi...

İsmail Şükrü Hoca, TBMM üyesi sıfatıyla Ankara’ya geldiği zaman öncelikle Mustafa Kemal Paşa’nın yanına gitmiştir. Paşa, kendisine; “Nerede kaldın Hocam?”

⁸⁸ Bünyamin, Kocaoğlu, *Kurtuluştan Kuruluşa Batı Anadolu’da TBMM Yardımları*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 29.

⁸⁹ Recep Çelik, age., s. 220..

⁹⁰ Ali Fuat Paşa Cebesoy, *Sebilürreşad*, Cilt: 2, Sayı: 45, s. 334.

Dört gözle seni bekliyorduk” demiştir. Bunun üzerine Şükrü hoca da, Afyon’daki çalışmalarını anlatarak, Paşa’ya oradaki düşmanın durumu ve yapılması gereken işler hakkında bilgi vermiştir. Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa, tekrar; “Varolunuz Hocam. Sizin gibi din âlimlerinin bu hususta millete önyak olmanız, memleketin ve dinin muhafazası için elzemdir. Afyon’da nasıl çalıştığınızı, evlerde, camilerde ve köylerde halkı düşmana karşı mukavemete nasıl hazırladığınızı işittim. Memleket ve din uğrunda bu mücadeleniz şayanı takdirdir. Çok memnun oldum. Hocam: Yine sizin gibi bir din âlimi olan arkadaşınız Nebil Dehşeti Efendi’nin (I.Dönem TBMM Afyonkarahisar Meb’usu) mesaisini de takdir ederim” diyerek hocaların özellikle Şükrü hoca’nın milli mücadele’deki hizmetlerini belirtmiştir⁹¹.

Yunan orduları durmadan ilerliyorlardı. Alaşehir elden çıkmıştı. Yunan işgalinin genişlediği bu günlerde konu TBMM’de gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa’nın da hazır buldukları Meclis’te tartışılmıştır(TBMM Gizli Celse Zabıtları 1985:38-74).İsmail Şükrü Hoca da görüşlerini açıklamıştır. O uzunca olan konuşmasının bir bölümünde konuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyordu⁹²:

... Bugün benim memleketim istilaya maruzdur. Düşman şimendiferle üç saatlik bir mesafededir. Fakat ben meyus değilim. Beni meyus edecek diğer mahallerin sükûtudur. Bugün Uşak sükût edecek, yarın Karahisar. Bir memleket yanarken diğerinin seyirci kalması İslâmiyete şîndir. Efendiler bu gün yapılacak bir vazife vardır. Öyle nazariyat peşinde koşulacak zaman değildir. Bundan evvel bizim kölemiz olan ve nüfusu bir buçuk milyondan ibaret bulunan hain bir Yunan bugün yükselsin de, yüz, yüz ellibin kuvvetle hücum etsin de bu kadar kuvveti mağlup etsin. Bu İslâmiyetle kabili tevfiik değildir. Bugün Millet Meclisi şu derde deva bulmak için toplanmıştır. Biz de onun için buraya geldik. Bunun çaresi umum Anadolu kuvvetlerini tevhit etmek, cihadı mukaddes ilân etmektir. Bugün ben mukadderatımızı elinde tutan kimselerin sui idaresini bilmekle beraber onlardan müşteki değilim; onların iskati taraftarı değilim. Gördüğüm yolsuzluklar karşısında ve düşman taarruzuna karşı buradaki lâkayitlikler beni eritiyor. Rica ederim, itiraf etmeliyiz azillerin, nasıpların sırası değildir. Millet kendini kuvvetli göstermelidir...

⁹¹ Sebilürreşad, Cilt: 2, Sayı: 45, s. 334.

⁹² TBMM Gizli Celse Zabıtları 1985:58-62.

Meclis'teki bu tartışmalar esnasında Erkan-ı Harbiye-i Umumi Reisi (Genelkurmay Başkanı) Fevzi Paşa, Şükrü Hoca'ya; "*Hocam vaziyet tehlikededir... Bir cephe kurabilmek için bize beş ay zaman lazım*" demesi üzerine de İsmail Şükrü Hoca kendisine yeteri miktarda at ve silah verilmesi halinde düşmanı beş ay oyalamak yerine düşmanı durdurabileceğini bildirmiştir. Bu durumdan memnun olan Fevzi Paşa, ilgililere talimat vermiş, ancak yeterli silah ve cephane tedarik edilememiştir⁹³.

Bundan sonraki gelişmeleri İsmail Şükrü Hoca şöyle anlatır⁹⁴:

Resmi makamlardan ümid kesilince Allah'a dayanarak bir çare düşündüm. Hemen bir gün içinde bir asker elbisesi diktirdim. Başımdaki sarığı muhafaza ederek bu asker elbisesini giydim. Hacı Bayram Camii'nde Cuma namazından sonra kürsüye çıktım... "Ey cemaati müslümin! dedim. Kapıları kapayınız. Hiçbiriniz camiden dışarı çıkmasın. Sizinle görüşecek mühim meseleler var! dedim.

...Coştum, söyledim. Evde duvarda asılı duran harb silahlarının boşuna asılı kalırsa ev sahibine lânet edeceğini anlattım. Memleket ve din tehlikede kalırsa yedisinden yetmişine kadar bütün Müslümanların cihadla mükellef olduğunu anlattım. Mustafa Kemal Paşa'nın teminatını söyledim. Cemaat ağladı. Ben ağladım. Nihayet arkamdaki ilmiye cübbesini çıkararak asker elbisesiyle başımda sarık olarak kürsüde ayağa kalktım. "Ey cemaati müslimin! dedim. İşte ben asker kıyafetine girdim, cepheye gidiyorum. Memleket ve din kurtuluncaya kadar cephelerde düşmanla çarpışacağım. Memleketini dinini seven benimle gelsin" dedim... Herkes sağa sola koştu. O gün akşama kadar 700 silah, 600 mücahid, 120 at toplanmıştı... Ben miktarı kâfi silahşör mücahidlerle Ankara'dan ayrıldım... Afyon'a gelir gelmez düşman bir taarruz daha yapmış, Uşak'a girmişti. Acele cepheye koştum. "Uşak Cephesine" İzzettin Bey kumanda ediyordu... Ben hemen o tarafta bir müdafaa hattı tesis ettim.

Sonuç

1071'de Anadolu'nun kapısının milletimize açılmasından, son Kurtuluş Savaşımıza kadar, millet hayatımızın her safhasında manevi mimarları alın teri, gönül harcı, emeği vardır. Anadolu, bu harç, bu emek, bu dua ile Türk ve Müslüman yurdu olmuştur.

Anadolu'nun Türk ve Müslüman yurdu olması için Sarıca Hocalar, Şeyh Edebaliler, Dursun Fakiler, Mevlanalar, Yunus Emreler, Hacı Bektaş ve Hacı Bayram Veliler,

⁹³ ATASE Arş., Kl: 556, D: 8, fh: 3-1.

⁹⁴ İlhan TEKELİ, Selim İLKİN, **Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey**, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 337-338.

Akşemseddinler ve daha nice mana er ve erenlerinin emekleri olmuştur. Onların bu toprakların Türk ve Müslüman yurdu yapılması ve öyle kalması için verdikleri mücadeleyi, Milli Mücadele’de Afyonkarahisar ve çevresinde de onların oğulları, torunları sürdürmüştür.

Afyonkarahisar’da Müftü Hüseyin (BAYIK) ve İsmail Şükrü Efendiler, metinde de belirtildiği üzere, Kuva-yı Milliye’nin teşkilatlanması ve faaliyetlerinde görev üstlenmişlerdir. Onlar cami kürsülerinde ve meydanlarda Milli Mücadele’nin meşru olduğunu halka anlatmışlar, ayrıca Hoca İsmail Şükrü (ÇELİKALAY) elinde silah vatan müdafaasına koşmuştur. Bolvadin’de de aynı görevi başta Müftü Yörük Hacı Ali (ULU), Müderris Yunuszade Ahmet Vehbi, Yörükzade Ahmet Fevzi ve Müftü Vekili Süleyman Efendiler, Bolvadin ve çevresi halkını Milli direniş için teşkilatlandırmaya çalışmışlardır. Bu amaçla camilerde, çarşı ve pazarlarda konuşmalar yapmış, vaazlar vermişlerdir. Onların konuşmaları, özellikle Milli Mücadele’nin meşru olduğuna dair Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat (BÖREKÇİ) Efendi önderliğinde hazırlanan fetvayı, İsmail Şükrü (ÇELİKALAY) ve Ahmet Nebil (YURTERİ) Efendilerin ön sırada imzalaması halkı etkilemiştir. Diğer din adamları da Milli Mücadele’nin meşru olduğuna dair fetvayı halka anlatmışlardır. Böylece din adamlarının önderliğinde, halkın yardımıyla Afyonkarahisar merkez ve ilçelerinde müdafaai hukuk cemiyetleri kurulmuştur.

Metinde de belirtildiği üzere, Afyonkarahisar ve çevresi din adamları ülkenin işgallerden kurtarılması ve Türk milletinin bağımsızlığı için önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Merhum Orgeneral Kazım Özalp’ın ifadesi ile, “... (Onlar) o gayri müsait ahval ve şerait içinde ... öne geçmişler...”⁹⁵ Canla başla çalışmışlardır.

Bu vesileyle, üzerinde yaşadığımız bu toprakların Türk ve Müslüman yurdu olması ve öyle kalması için mücadele verenlere, Alparslan’dan Osman Gazi’ye, Fatih Sultan Mehmet’ten Kanuni Sultan Süleyman’a, Sultan II. Abdülhamid’e, Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarına kadar vatan uğruna canlarını feda eden tüm kahramanlarımızı rahmet, minnet ve şükran duygularımızla bir kez daha anıyoruz.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri (Diyanet İşleri Başkanlığı)

DİB Arş. D:1925-005.

DİB Arş., D: 23-1143.

⁹⁵(İMMEŞ Arş., D: 3810)⁹⁵ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1973, s. 383.

2. Kitap ve Makaleler

- ALTINTAŞ, Ahmet, *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C: I-II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını Ankara.1989.
- BAYAR, Muharrem, *Bolvadin Tarihi Yetiştirdiği Kişiler*, Bolvadin, 1996.
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 19 (Eylül 1986).
- BORAK, Sadi, “Sarıklı Bir Mücahit”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:9.
- ÇAY, Abdülhaluk M., “Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası”, *Türk Kültürü*, Sayı:350(Haziran 1992).
- ÇELİK, Recep, *Milli Mücadele’de Din Adamları I*, İstanbul, 1999.
- DJUVARA, T.G., *Cent projets de la Turquie(1281-1913)*, Paris,1914.
- ERDEHA, Kamil, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara,1947.
- ....., ”Namık Kemal ve Şark Meselesi”, *Namık Kemal Hakkında*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, İstanbul,1942.
- Bünyamin, Kocaoğlu, *Kurtuluştan Kuruluşa Batı Anadolu’da TBMM Yardımları*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- KODAMAN, Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul,1983.
- KUTAY, Cemal, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayın, Ankara,1973. KÜÇÜK, Cevdet, “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, *Tarih Dergisi*, Sayı:32 (Mart 1979).
- MİSİROĞLU, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, 2. Baskı, İstanbul 1969.
- ÖZKAYA, Yücel, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler” *Atatürk Araştırma Dergisi*, C. IV. Sayı:10 (Kasım 1987).
- SAKALLI, Bayram, *Ankara ve Çevresinde Milli Hareketler*, Ankara, 1998.
- “Milli Mücadele’de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi” *3.Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, Afyon 1994.
- SARIKOYUNCU, Ali,, Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi” *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 36(Şubat 1994).
- ....., *Milli Mücadele’de Din Adamları*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayını,1995.

....., “Mehmet Rifat Efendi (Börekçi)’nin Milli Mücadeledeki Hizmetleri”
Diyanet İlmî Dergi, Cilt:31, Sayı:1 (Ocak-Şubat-Mart 1995).

....., “Millî Mücadele’de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusî Efendi”
Diyanet İlmî Dergi, C.II,27, Sayı:4.

....., “Şeyhülislam Mustafa Sabri’nin Milli Mücadele ve Atatürk
İnkılâpları Karşıtı Tutum ve Davranışları “ *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* sayı:39.

....., *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara, 2002.

SARIKOYUNCU, Ali ve Diğerleri, *Millî Mücadele’de Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Yay.,
Eskişehir, 2002.

SARIKOYUNCU, Ali, SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra, “Burdurlu Hatibzade Hacı
Mehmet Efendi ve Millî Mücadeledeki Hizmetleri”, *Burdur’un Manevî Değerleri ve Millî
Mücadele* (Ed. Mehmet Tanır), Burdur Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını,
Burdur, 2013.

SOREL, Albert, *La Question d’ Orient*, Paris, 1889.

ŞAHİNGÖZ, Mehmet, İzmir, Maraş ve İstanbul’un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve
Mitingler, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Ankara, 1986.

....., Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkiler, Ankara, 2001.

TBMM Albümü-2010, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, No:1.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, *Ege’de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak
Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

TEVETOĞLU, Fethi, *Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar*, Ankara, 1971.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952.

Türk İstiklal Harbi, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

ÜSTÜN, Yakup, “Türkiye’yi Parçalama Planları: 100 Plan-Haçlı Taassubu-Türkiye
Düşmanlığı (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları no;107, Ankara, 1993.

<http://evrensmyrna.blogspot.com/2012/02/yunuszade-ahmet-vehbi-unlu.html>(23.08.2017).

<http://evrensmyrna.blogspot.com/2012/02/yunuszade-ahmet-vehbi-unlu.html> (23.08.2017).

ERMENİ TEHCİRİ SIRASINDA SAĞLIK SORUNLARINA KARŞI ALINAN TEDBİRLER POLICIES TAKEN AGAINST HEALTH PROBLEMS DURING ARMENIAN RELOCATION

Mustafa Yahya METİNTAŞ *

Özet

Ermeniler, asırlarca Anadolu'da Türklerle birlikte barış içinde yaşamış; Osmanlılar zamanında ülke topraklarının hemen her yerine dağılarak bürokraside, ticaret ve sanat hayatında önemli yerlere gelmişlerdir. Ancak yirminci yüzyıla doğru batılı emperyalist devletler, çıkarları doğrultusunda Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya başlayınca, bağımsızlık gibi vaatlere kanan Ermeniler tarafından Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında doruk noktasına çıkan bu isyanlara karşı Ermeni patriği, Ermeni milletvekilleri ve Ermeni cemaatinin önde gelenleri vasıtasıyla tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Belgelerle sabit olan bu gayretlere rağmen, bir netice alınamayınca ve karışıklıkların ülke çapına yayılacağı anlaşılınca Osmanlı Devleti, her ülkenin hiç tereddüt etmeden alacağı "tehcir" vb. savunma tedbirlerini devreye sokmuştur. Böylece hem olaylara karışmayan Ermenilerin, hem de Müslüman halkın güvenliği sağlanmak istenmiştir. Tehcir, bir yer değiştirme hareketi olup, tehcire tabi olanların sağlık ve güvenliği için olabildiğince destek tedbirleri alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Ermeni tehciri sırasında, tehcir hatları boyunca alınan sağlık tedbirleri ve sağlık uygulamaları araştırılmış, yapılanların belgelerle tespit edilip, tehcirin, maksatlı iddialar dışında gerçek uygulamaları hakkında doğru bilgilerin sağlık alanında da ortaya konulması amaçlanmıştır. Tehcir sırasındaki sağlık tedbirleri belki tehcirin sosyal boyutu hakkındaki en önemli konulardan birisidir. Çünkü o dönemde sağlık alanında yapılanlar ya da yapılmayanlar tehcirin bir soykırım niyeti taşıyıp, taşımadığının en güzel kanıtlarından birisi olacaktır.

Anahtar kelimeler: Ermeni tehciri, Sağlık, Osmanlı İmparatorluğu, Tehcir

Summary

Armenians lived in peace for centuries together with Turks in Anatolia in the the Ottoman era they scattered in almost every corner of countries lands and, they came into the important place in the bureaucracy commerce and art. However, to the twentieth century some states began to used Armenians to against the Ottomman Empire for their self – interest, Armenians who satisfied to independence aim rebelled in the some part of Anatolia. Against to peak of this rebellions in the early months of World War, some precaitions were tried to take with Armanian Patriach, Armanian represantives and leaderships in the Armanian community. Despite these efforts which proven by documents, this efforts did not get succesful result and understood the confusions began to spread country – wide, Ottoman Government obliged to defensive measures as 'relocation' which each of country can applied in the same issue without any hasitation. Thus, along the security of country was wanted to provide safety of including Muslim population and Armenians who had not any relations with rebellions. Relocation is a translocation movement, as support measures for the health and safety that are subject to deportation, also were taken. In this research, during the Armenian relocation, over the relocation lines taken health measures and health practices researched, identified with documents, aimed to revial real implementations out of intentional maintainces in the healthcare field. Health measures during the relocation is perhaps one of the most important issues regarding the relocation of the social dimension. Because at that time, those made or not made in the health field will be a best evidence about Armanian genocide allegation.

Key words: Armenian relocation, Health, Ottomman empire, Relocation

---

*Dr Öğ. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Giriş

Rusya, Birinci Dünya Savaşından önce muhtemel bir savaşta Ermenilerin desteğini alacağından emindi. Aynı durum diğer İtilaf Devletleri için de geçerliydi. Savaşın patlak vermesiyle beraber özellikle yurtdışındaki Ermeni teşkilatları, Osmanlı Ermenilerini İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa çağırıyorlardı. Ermenilere bu çağrılara uyarak başta Rus ordusu olmak üzere hem İtilaf ordularına katılmışlar, hem de kendini müdafaadan yoksun durumda olan Anadolu'da sayısız silahlı çete kurarak katliamlara girişmişlerdi. Ruslar, Kafkasya'daki Ermeniler aracılığı ile Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri Türkler aleyhine, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması vaadiyle teşvik ediyorlardı, Ermeni çetecilerine dağıtılmak üzere sınırdaki bazı bölgelere silah ve cephane getirmişlerdi. Bazı Rus generallerinin de yalnızca Ermeni isyanlarının yönetilmesi, amacıyla bölgede olduğu bugün bilinmektedir¹.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyanları önce Doğu Anadolu'da başlamış ardından diğer vilayetlere yayılmıştır. Anadolu'nun kapısı durumundaki Erzurum ve çevresinde Rus işgalinin genişlemesiyle Ermeniler, bölgedeki sivillere saldırılara başlamışlardır. Ermeni çetelerinin saldırıları sürerken, güvenlik güçleri tarafından Ermenilerin köy ve kasabalarında yapılan aramalarda pek çok silah ve cephane ele geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bekasını ciddi bir biçimde tehdit eden bu durum gerekli tedbirler alınmadığında, telafisi mümkün olmayan sonuçların doğabileceğini göstermekteydi².

Osmanlı Hükümeti, Ermeni çetelerinin eylemlerine karşı başlangıçta sadece bölgesel tedbirler almakla yetinmiştir. Van'ın düşmesi ve Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal sahasını hızla genişletmesi sırasında, özellikle öncülük eden Ermeni çeteleri tarafından, Müslüman halkın acımasızca yok edilmesi karşısında hükümet, aldığı tedbirleri çeşitlendirmeye karar verdi. Öncelikle Ermeni ileri gelenleri saldırıları durdurmaları için devreye sokulmaya çalışıldı. Ermeni milletvekillerine, komite başkanlarına, ordu, vatan savunmasıyla uğraşırken isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam olunduğu takdirde şiddetli önlemler alınacağı bildirildi³. Ancak bu uyarılar umulan sonucu vermedi.

¹ ATASE, No: 4 – 3671, Kls. 2418, Dos. 797, Fih. 6

² Necdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması**, Köksav Yayınları, Ankara, 1999, s. 44 – 45.

³ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Ekim 1985)** Sayı: 85, İstanbul; Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, İstanbul, 2015, s. 64.

Van'ın Ruslarca işgali sırasında Ermenilerce gerçekleştirilen katliamlar ve Bitlis, Muş, Erzurum, Beyazıt, Zeytin⁴, Sivas bölgelerinde isyan ve saldırıların sürmesi üzerine hükümet, halkı ve ordunun cephe gerisindeki ikmal yollarını korumak için harekete geçmek zorunda kaldı. 24 Nisan 1915'te gerçekte Ermeni isyanının yönetildiği ancak sivil toplum kuruluşu görünümünde serbestçe çalışan komite merkezlerini kapattı. Komite liderlerini ve yöneticilerini tutukladı⁵. Ermeni diasporasının her yıl “katliam” yıldönümü diye andıkları 24 Nisan işte bu tarihtir.

1. Tehcir Kararı Nasıl Alındı

Doğu'da Rus ordusunun ilerleyişinin ve özellikle Van'da Ermeni isyan ve katliamlarının bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a diğer bölgelerde de Ermenilerin isyan ettikleri, yol kestikleri, Müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler geliyordu. Ordu savaş alanında olduğu için Ermeni çetelerinin saldırılarını önleyemiyordu. Başkomutan Vekili Enver Paşa bu duruma acil bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yolladı⁶:

“Van Gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu Komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak hem de yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleri ile birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanının seçilerek tatbikini rica ederim.”

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Eğer Ermeniler toplu halde tutulmak yerine ufak gruplar halinde dağıtılacak olurlarsa isyan etme imkânları da kalmamış olacaktı. Yine bu yazıdan tehcirin Ermenilerin sadece isyan ve karışıklık çıkardıkları bölgelerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim tehcirin ilk uygulamalarında buna özellikle dikkat edilmiştir.

⁴ Bugünkü Kahramanmaraş'ın Süleymanlı ilçesi.

⁵ BOA, DH, ŞFR. Nr. 52/96, 97, 98; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990, s. 106 – 108.

⁶ **ATBD**, 81 (Aralık 1982), 141 – 143, belge no: 1830; Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul. 2005, s. 65.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun aciliyeti nedeniyle sorumluluğu üzerine alarak Bakanlar Kurulu'ndan (Meclis-i Vükela) karar almadan ve konu ile ilgili bir kanun çıkarmadan Ermeni tehcirini başlattı. Talat Paşa, öncelikle Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetlerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmasını emretti. Bu konuda 9 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum ve Van valilerine gönderdiği şifreli emirle, Van, Bitlis ve Erzurum illerinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevklerinin kararlaştırıldığını, sevk işlemlerini kolaylaştırmak üzere ilgili birimlere emir verildiğini bildirdi⁷.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 23 Mayıs 1915 tarihinde 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği şifreli bir mesaj ile nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri belirtmekteydi⁸. Buna göre göç ettirilecek ilk yerler arasında Erzurum, Van ve Bitlis sayılıyordu. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul Vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağına ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Belen, Cısr-i Şugur, ve Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalar ile Maraş sancağı, Adana, Kozan ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebelibereket (Osmaniye) sancaklarından çıkarılacak Ermeni nüfus da Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, hükümetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve iskân edileceklerdi.

Ermenilerin yiyeceklerinin temini, konaklama, can ve mal güvenliklerinin sağlanması görevi tehcir hatları üzerinde görev yapan mahalli idarecilerde olacaktı. Nakledilecek Ermeniler bütün değerli mal ve eşyalarını yanlarında götürebileceklerdi⁹.

Tehcire tabi tutulacak Ermenilerin iskân bölgelerinde yeni zararlı odaklar meydana getirmemeleri için de bazı tedbirler düşünülmüştü. Başkomutanlık bu konuda bazı uyarılarda bulunmuş, bunun için şu hususların dikkate alınmasını istemiştir¹⁰:

1 - Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki, nüfusu oradaki Müslüman nüfusun %10'unu geçmeyecektir.

2 – Göç ettirilen Ermeniler için kurulacak köyler 50 haneden büyük olmamalıdır.

⁷ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, Türk Tarih Kurumu, 2012, s. 39.

⁸ BOA. DH. ŞFR. Nr53/94

⁹ BOA. DH. ŞFR. Nr. 53/94.

¹⁰ BOA, DH. ŞFR. Nr 53/91.

3 – Ermeni göçmen ailelerinin iskânları sonrasında ev değiştirmelerine veya kendi istekleriyle başka yerlere göçlerine izin verilmemelidir.

Ermeniler konusunda Dâhiliye Nezaretinin sözünü ettiğimiz tedbirleri aldığı sırada gelişmelerden kısa sürede İtilaf Devletleri kamuoyları da haberdar oldu. Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetleri 24 Mayıs 1915’te bir bildiri yayınlayarak konuya müdahil oldular. Ermenilerin Müslüman halka yönelik saldırı ve cinayetlerini görmezden gelerek, Anadolu’da Ermeni halkın katledildiğini ileri sürdüler ve gelişmelerin muhtemel sonuçlarından Osmanlı Hükümetini sorumlu tutacaklarını bildirdiler¹¹ (). Konunun bu şekilde uluslararası bir boyut kazanması üzerine Talat Paşa Ermenilerin başka bölgelere sevki konusunda sorumluluğu daha fazla üzerine alamayacağını anlayarak konuyu bir kanun ile devlet politikası haline getirmek ve diğer hükümet üyelerini de bu sorumluluğa ortak etmek istedi. Bu maksatla 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 numaralı kanun tasarısını sadarete gönderdi¹². Tasarı bir gün sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde, “*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-u Muvakkat*” adıyla kanunlaştırıldı¹³. Tasarı 1 Haziran 1915 günü devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi’de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan bir talimatname ile de, tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülki diğeri mali idareci iki üyeden oluşan “Emval-i Metruke Komisyonu” (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu¹⁴. Bu komisyonlar boşaltılan Ermeni köy ve kasabalarındaki malları tespit edecek, mufassal defterlerini tutacaktı. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyonlar hem de mahalli idareler sorumlu olacaktı¹⁵.

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talat Paşa’nın başlattığı ve Bakanlar Kurulu’nun da uygun bulduğu tehcir, doğrudan doğruya cephelerin gücünü sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran Cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi İse Sina – Filistin Cephesinin gerisini oluşturan Mersin – İskenderun Bölgesidir¹⁶. Çünkü Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaptığı ve düşman askeri harekâtlarını kolaylaştıracak faaliyetler içinde buldukları tespit edilmişti.

¹¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 609 – 610

¹² BOA. BEO. Nr. 326758.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, **age.**, s. 71.

¹⁴ Kemal Çiçek, **age.**, s. 57.

¹⁵ ATASE, Nr.1 / 2, Kıs. 361, Dosya 1445, Fih. 1-3; Azmi Süslü, **age.**, s. 117 – 121.

¹⁶ Kemal Çiçek, **age.**, s. 43 – 44

Daha sonra bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenilere de yaygınlaştırıldı. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı tutulmuşken daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu¹⁷.

Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakır, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadelerle göre kabilelerin, muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri planlanmıştı. Ayrıca güzergâh seçiminde, kabilelerin emniyet ve muhafazalarının sağlanması düşüncesi de önemli, rol oynamıştır. Nitekim Kayseri'den, Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz (Elazığ), Erzurum ve çevresinden gönderilenler ise Diyarbakır, Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir¹⁸.

Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler ise Kütahya, Eskişehir, Konya, Karaman, Tarsus üzerinden Maraş, Pazarcık yoluyla Zor Sancağı çevresine sevk edilmişlerdir. Batı Anadolu'dan iskân yerlerine gönderilenlerin hemen hepsi trenle nakledilmişlerdir. Tren nakliyatının bulunmadığı yerlerde kabileler hayvan ve arabalarla belli merkezlerde toplanmışlar ve buradan trenlere bindirilmişlerdir¹⁹.

Osmanlı Devleti savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın bir düzen içinde yürütülmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen zaman zaman mültecilerin naklinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşılıyor.

Bütün bu zor şartlara ve imkânsızlıklara rağmen hükümetin, tehcire tabi tutulan Ermeniler'i büyük bir intizam içinde yeni yerleşme alanlarına sevk etmeyi, başardığı yabancı gözlemciler tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim ABD'nin Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Hanry Morgenthau'a gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden çektikleri sefaletle rağmen hükümetin nakil işini son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa

¹⁷ BOA. DH. ŞFR. Nr. 55/20, BOA. DH. ŞFR. Nr. 59/38.

¹⁸ BOA, ŞFR, Nr. 54-A/157, BOA, DH. ŞFR. Nr. 56/280.

¹⁹ DH. EUM, 2. Şube, nr. 68/101.

yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunulduğunu belirtmiştir²⁰.

1.1. Tehcir Kanunu (14 Mayıs 1915) ve Uygulaması

Osmanlı Devleti sevk ve iskân uygulamasını o günün şartlarında bir yasaya dayandırmıştır. Keyfi bir uygulama ya da hükümetin kendi başına karar verip uyguladığı bir hamle değildir. Yasa, Dâhiliye ve Harbiye Nezaretinin başvurusu üzerine hazırlanmıştır. Dört maddeden oluşmaktadır ve sadeleştirilmiş hali aynen aşağıdaki gibidir²¹:

Madde 1 - Seferde ordu, kolordu, fırka kumandanları, bunların yardımcıları ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir surette hükümetin emirlerine ve ülkenin savunmasına, güvenliği korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma, silahla saldırı ve direnme görülürse hemen askeri kuvvetle şiddetli bir biçimde cezalandırmaya ve saldırıyı bütünüyle yok etmeye yetkili ve zorunludur.

Madde 2 – Ordu ve bağımsız kolordu ve fırka kumandanları askeri gerekliliklere aykırı davrandıklarını veya casusluk, ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı veya topluca diğer yerlere sevk edebilirler ve yerleştirebilirler.

Madde 3 – Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

Madde 4 – Bu kanunun uygulanmasından Başkomutanlık vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur.

Görüldüğü üzere kanun, Devleti ve kamu düzenini korumaya yönelik, şiddete karşı ülkenin ve vatandaşların güvenliğini sağlama amaçlı bir düzenlemedir. En önemli özelliği ise; kanun metninde herhangi bir etnik grup, zümrenin zikredilmemiş veya ima edilmemiş olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı boyunca kanun kapsamına giren Müslüman, Rum ve Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları yerlerinden başka yerlere sevk edilerek iskâna tabi tutulmuştur. Dolayısıyla Tehcir Kanunu kasıtlı olarak tek bir halkın hedef alındığı bir kanun değildir.

İleride vereceğimiz belgelerde sunulacağı üzere yasanın uygulanması, idarecilerin yorum ve yeteneklerine bırakılmamış, uygulamada idareci kesimin neyi, nasıl yapacağı ayrıntısıyla vurgulanmıştır. Bu amaçla çıkarılan karar ve genelgeler ile tehcirin nasıl

²⁰ Yusuf Halaçoğlu, *age.*, s. 77.

²¹ Necdet Bilgi, “Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu, İstanbul, 2001, s. 199 – 200; Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Yayınları, İstanbul.1992, 170.

yapılacağı ayrıntısıyla hükme bağlanmıştır. Bu karar ve genelgelerde; menkul ve gayrimenkullerin nasıl teslim alınacağı, araziler ve üzerindeki mahsulün durumu, bunları kayda alınması, göç edenlere sıcak yemek verilmesi, gibi konulara yer verilmiştir.

Tehcir ile ilgili yasa ve bu yasanın uygulanışını açıklayan mevzuatta, insanların malına mülküne el konulmaması veya insanların öldürülmesi gibi herhangi bir amaç olmadığı gibi; aksine uygulamada yaşanan aksaklıkların şiddetle cezalandırılacağı açıkça ifade edilmiştir. Eğer Osmanlı Devleti vatandaşlarından bir grubu kasten yok etme amacıyla bir uygulamaya girişmiş olsa idi, göç edenlere yolda sağlanacak imkânları, sevk edilen grupların eşkıya saldırılarına karşı savunulması, hastalara yardım yapılmasını, çocukların korunmasını, geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin kayıt altında tutulmasını belli periyotlarla sıcak yemek verilmesine ilişkin kararları uygulamaya dâhil etmezdi.

1.2. Tehcir Nasıl Gerçekleştirildi

Tehcir süreci Mayıs 1915 sonlarında başlamış, 16 Şubat 1916'da son bulmuştur. Bu dokuz aylık sürede hükümet, Ermeni kabilelerin yolculuklarını kolaylaştırmak için ilgili vilâyetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kabilelerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması için önlem alınmasını, yiyecek ve sağlık maddeleri stoklanmasını istemiştir²². Gerek güvenlik gerekse yiyecek ve barınma sağlanması konusunda alınan tedbirlerin koordinasyonu, valilikler ve İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti aracılığı ile yapılmıştır²³. Halaçoğlu'nun, söz konusu bu müdürlüğün 1915 yılı bütçesinden özetlediği rakamlara göre; kabilelerin gereksinimleri için Konya'ya 400.000, İzmit'e 150.000, Eskişehir'e 200.000, Adana'ya 300.000, Halep'e 300.000, Suriye'ye 100.000, Ankara'ya 300.000, Musul'a 500.000 kuruş olmak üzere toplam 2.250.000 kuruş ödenek ayrılmıştır²⁴. Bu rakamlara vilayetlerin kendi imkânlarıyla yarattıkları kaynaklar dâhil değildir. Tehcir edilen Ermenilerin, sevk, iskân ve iaşeleri için 1915 yılında 25 milyon, 1916 yılı sonuna kadar ise 230 milyon kuruş harcanmıştır²⁵.

1915 yılı Haziran ayı başlarından Eylül'e kadar yapılan tehcir sırasında hükümet yolların güvenliğinin sağlanması konusunda sık sık vilayetlere yazılar göndermiştir. 7 Ekim 1915 tarihli yönetmelikte de açıklıkla yer aldığı üzere her kabileye bir muhafız birliğinin eşlik

²² BOA, DH, ŞFR. Nr. 55/107

²³ Kemal Çiçek, *agm.*, s. 101

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, *age.*, 66 – 67

²⁵ Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara, 2004, s. 35.

etmesi öngörülmüştür²⁶. Eğer bir kabile saldırıya uğrarsa bunun görevlilerin sorumsuzluğundan kaynaklandığı anlaşılırsa sorumluların sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanacakları belirtilmiştir. Ancak, Hükümet kanunun öngördüğü tedbirleri almasına rağmen özellikle güvenlik ve iaşe konusunda sıkıntılar tam olarak aşamadığı bilinmektedir. Hükümetin konu ile yakından ilgilendiğini ve aksaklıkları giderecek önlemler almaya çalıştığını göstermek açısından şu iki örnek önemlidir: Dâhiliye Nazırı Talat Paşa 25 Ağustos 1915 tarihinde Erzurum'a gönderdiği şifreli bir telgraf emri ile yaya olarak yola çıkan Ermenilerin en yakın demiryoluna götürülmelerini, bakacak kimsesi olmayan kadın ve yetimlerin istasyona yakın yerleşim yerlerine yerleştirilmelerini, yolda yiyecek sağlanmasını ve fakirlere ücretsiz dağıtılmasını yeni doğan bebeklerin ihtiyaçlarının karşılanmasını, yol güvenliğinin sağlanmasını, saldırganların tutuklanmasını ve yargılanmasını, göçmenlerden rüşvet alanların ve kafiledeki kadınlara tecavüze yeltenenlerin derhal mahkemeye çıkarılmasını istemişti. Bu önlemlerle de yetinilmemiş, tehcir sırasında Ermenilerin ihtiyaçlarını gidermekle sorumlu olan Dâhiliye Nezareti, Muhacirin Müdürlüğü, 56 maddelik bir ek yönetmelik yayınlama gereksinimi duymuştur. 7 Ekim 1915 tarihli bu yönetmelikte sevk işlemleriyle ilgili en önemli noktalar şunlardır²⁷:

- Yolculuklar tren yolu ve karayolu ile gerçekleştirilecektir (Madde 12).
- Toplama merkezlerinde yeteri kadar yiyecek stoğu yapılacaktır. Halep'te bir merkez ambarı kurulacaktır (Madde 14).
- Kafileler en fazla 1000 kişiden oluşacak ve mutlaka muhafız eşliğinde hareket edeceklerdir. Konaklama yerlerinde en fazla 10 muhafız 2 memur bulunacaktır (Madde 13).
- Kafilelere kadın ve çocuk sayısı oranında ama en az 150 eşek, katır veya deve gibi binek hayvanı verilecektir (Madde 13).
- Her kabile en az 4 günlük yiyeceğini yanında götürecektir, 2 günlük yiyecekte olağanüstü durumlar için nakledilecektir (Madde 13).
- Gerekli yerlerde ekmek pişirilmesi için fırınlar kurulacaktır (Madde 20).
- Her üç menzilde bir dinlenme yerleri oluşturulacak, buralarda sağlık taraması yapılacaktır (Madde 25).
- Güzergâh üzerinde güvenlik amacıyla karakollar kurulacaktır (Madde 32).

²⁶ Erdal Aydoğan, "Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyetinin Ermeni Tehciriyle İlgili 24 Eylül 1331, Tarihli Talimatnamesi ve Değerlendirilmesi", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ankara, **2003**, s. 236 – 240.

²⁷ Kemal Çiçek, **age.**, s. 58 – 62.

- Bu işlerin yapılmasından vali, kaymakam ve kaza müdürleri sorumlu olacaktır (Madde 56).

Tehcir amacı ile oluşturulan kafilelere vasıta veya binek hayvanı temin edilmiş, kadın, yaşlı ve çocuklarla hastalara özellikle ihtimam gösterilmiştir²⁸. Dâhiliye Nezaretince 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan konuyla ilgili yönetmeliğin 2 ve 3üncü maddeleri, devletin bu konuda hassas davrandığını dönemin imkânları çerçevesinde her tedbiri almaya çalıştığını göstermektedir²⁹:

Madde 1- Nakil yapılacak halkın sevk edilmesi, o yerin idarecilerinin sorumluluğundadır.

Madde 2- Nakledilen Ermeniler taşınabilecek bütün mallarını ve hayvanlarını birlikte götürebilirler...

Madde 3- İskân bölgelerine sevk edilen Ermenilerin yolculuk sırasında canlarının ve mallarının korunması, yiyecek temin edilmesi geçtikleri bölgede bulunan idari makamlara aittir. Bu konuda gösterilecek bir gevşeklik ve görevi ihmalden sırasıyla bütün memurlar sorumludur.

Madde 4- Yerleşme yerlerine ulaşan Ermeniler, ya orada köy ve kasabalarda yapılacak evlere ya da hükümet tarafından kararlaştırılacak yerlerde yeni kurulacak köylerde barındırılacaklardır.

Bu yönetmeliğin bazı maddeleri, daha önce işaret edilen önlem ve uyarıları yinelemekle beraber, aslında hükümetin sürgün edilen Ermeniler için, daha uygun koşullarda iskân planları olduğunu göstermektedir. Savaş koşullarında hükümetin öngördüğü tüm tedbirlerin tam anlamıyla uygulanması beklenmese bile, Osmanlı Devleti'ni idare edenlerin iyi niyetini göstermesi açısından zikredilmelidir.

Yine bu talimatnameden çıkarılabilecek diğer bir sonuç, Hükümetin tehciri başarıyla sonuçlandırmak için samimi bir gayret içerisinde olduğudur. Zorunlu göç uygulamasını sistemli bir biçimde yürütmek için özel bir bütçe “muhacirin tahsisatı” ayrılmıştır. Yiyecek ve barınma problemlerinin yerinde ve zamanında çözülmesi için özel bir komisyon kurulmuştur. Gereksiz yere insanların tehcirinden özellikle kaçınılmıştır.

²⁸ BOA. DH. ŞFR, Nr. 53/326.

²⁹ BOA. DH. ŞFR, Nr. 53/129; BOA. DH. ŞFR, Nr. 53/152.

Göçmenlerden ailelerini yitirmiş olan kimsesiz çocuklar yetimhanelere veya göç edilen mahallerdeki ailelere yerleştirilmiş ve bunların iaşeleri sağlanarak meslek sahibi olmaları için eğitim imkânı sağlanmıştır³⁰.

Alınan tüm önlemlere rağmen, Ermenilerin yolculuğunun sorunsuz ve kolay olduğunu söylemek mümkün değildir. 90 Yıl önceki Anadolu'nun yol koşullarında bunu beklemekte doğru değildir. Hükümetin aldığı bütün önlemlere rağmen aksaklıklar yaşanmıştır. Bunda kabileleri korumakla görevli bazı memurların ve muhafızların görevlerini kötüye kullanmalarının yanı sıra tehcir yollarının güvenliğinin savaş nedeni ile sağlanamaması da önemli rol oynamış olmalıdır.

2. Tehcir Sırasında Alınan Sağlık Tedbirleri

Osmanlı hükümeti, sevk sırasında hasta olan Ermenilere, önce hangi yerde bulunuyorsa o yerin hükümet merkezine başvurarak tedavi olma imkânı tanımıştır³¹. Ermeniler buldukları yerde tedavi imkânı yoksa duruma göre İstanbul'da dahi tedavi olabilmişlerdir. Yalnız bu durum Ermeniler tarafından suiistimal edilen bir mesele olmuştur. Bazı Ermeniler hastalık bahanesiyle İstanbul'a gönderilmelerini sağlamış, orada da konsolosluklara sığınarak veya başka türlü yollarla firari duruma geçmişlerdir. Bu nedenle 26 Haziran 1916 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, İstanbul'a sevk yaptıran bazı Ermenilerin belirttikleri hastalıkların tedavilerinin ikamet ettikleri yerde mümkün olduğunun gönderdikleri doktor raporlarından anlaşıldığı; Ermenilerin aldıkları raporlar vilayet veya liva sıhhiye müdüriyetlerince incelendikten ve merkezce de tetkik olunduktan sonra aynı sonuç çıkarsa, başka yerlerde tedavi olabilecekleri ifade edilmiştir³².

Ermeni sevkiyatının kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kabilelerin emniyetinin sağlanması ve iaşelerinin teminini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden yollarda yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 25 – 30 000 civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir³³. Nitekim 17 Ekim 1915 tarihli bir belgede, Hama'da bulunan kabilede her gün tifo ve dizanteriden yetmiş – seksen kişinin öldüğü ve derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülüyor³⁴.

³⁰ ATASE, 361. 1445. 15 – 22, 23, BOA. DH. ŞFR, Nr. 63/137

³¹ BOA, DH. ŞFR, nr.54-A/226.

³² BOA, DH. ŞFR, nr.65/92.

³³ Yusuf Halaçoğlu, *age.*, s. 78.

³⁴ BOA, ŞFR, Nr. 57/51; BOA, DH, ŞFR, Nr. 57/24.

Osmanlı Devleti tehcire tabi tuttuğu Ermeni nüfusun karşılaşacağı sağlık sorunlarını çözmek için de çeşitli tedbirler almıştır. Göç halindeki kabilelerin geçtikleri bölgelerde hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için merkezler oluşturulmuş, sağlık görevlileri atanmış, tedavi çalışmalarının yanı sıra hastalık önleme çalışmaları da yapılmıştır. Salgın halinde olan sıtma hastalığına karşı korunabilmeleri için göçe tabi tutulanlara kinin dağıtılmış, hastalar için sivil hastaneler yanında askeri hastanelerden de yararlanma imkânı getirilmiştir, göçmenlerin sağlık sorunları ile ilgili olarak çeşitli ülkelerin sağlık ekiplerine kamplarda ve hastanelerde görev yapmaları için izin verilmiştir. Bu yabancı sağlık mensuplarından bazılarının bulaşıcı hastalıklar nedeniyle öldüğüne dair konsolos raporları vardır³⁵. Ayrıca, tehcir sırasında göçerlerin geçtiği yerlerde hasta olanların tedavisi için belediye doktorları görevlendirilmiştir. Vilayetlerde ve kazalarda görev yapan sıhhiye müfettişleri sevk olunan Ermeni kabilelerinin sağlık sorunları ile ilgilenmekle görevlendirilmişlerdir. Sevk edilen Ermenilerden hasta olduğu anlaşılanların ve yolda hasta olanların buldukları yerde Ermenilere ait boş evlerde koruma altına alınmaları ve barınmaları sağlanmıştır³⁶. Göçmenlere tehcir sırasında verilen tüm sağlık hizmetleri ve ilaç temini askerlere uygulandığı gibi ücretsiz olarak yapılmıştır.

28 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın yayınladığı bir genelgeden tehcir uygulamasının başlaması ile birlikte vilayetlerde ve kasabalarda resmi görevli olarak çalışan doktorların görevlendirildiğini anlamaktayız. Ancak sonraki aylarda tehcir hız kazandıkça göçmen sayısı olağanüstü düzeyde artmış, sevk bölgelerinde resmi ve sivil tüm doktorlar sevkiyat sırasında hasta olan Ermenilerin ücretsiz tedavisi ile görevlendirilmiştir³⁷. İlerleyen günlerde Ermeni kabileleri Suriye'deki vilayet ve kaza merkezlerinde birikmeye başladıkça devlet yöneticileri büyük bir sağlık problemiyle karşı karşıya kalacaklarını anlamışlardır nitekim Dâhiliye Nezareti 13 Ağustos 1915 tarihli bir yazı ile bölgede salgın hastalıkların ortaya çıkmasını engelleme ve tehcir edilen Ermenilerin sağlıklarını koruyacak tedbirlerin alınması konusunda bir projesi veya fikri olan tüm doktorların doğrudan vilayet veya kaza yönetimine başvurabileceğini ifade etmektedir. Aynı yazıda valiler ve mutasarrıflardan da mümkün olan her tedbirin vakit geçirilmeden alınması istenmektedir³⁸.

---

³⁵ BOA, ŞFR, Nr. 54-A/226.

³⁶ BOA, ŞFR, Nr. 56/86.

³⁷ BOA, DH. ŞFR, 54-A/153.

³⁸ BOA, DH. ŞFR, 54-A/226.

Osmanlı Hükümetince, tehcir sırasında hasta ve düşkün olanların tehcir dışı tutulmaları kararlaştırılmış ve bu konuda 15 Eylül 1915 tarihinde tehcir uygulaması başlarken ilgili merkezlere gerekli emirler verilmiştir. Emirde ifade edildiğine göre, hasta ve düşkünlerin herhangi bir sebeple eğer yola çıkarıldılarsa tespit edildikleri yerde alıkonulup en yakın sağlık merkezinde tedavi altına alınmaları gerekmektedir³⁹.

Osmanlı Devleti yöneticileri sadece bu tür emirleri vermekle kalmamışlar aynı zamanda verdikleri emirlerin uygulanıp uygulanmadığını titizlikle kontrol etmişlerdir. Hasta ve düşkün Ermeniler konusu ile ilgili gelişmelerin devam ettiği devlet kurumları arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Buna göre, 23 Ekim 1915 tarihinde, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın, Halep Lojistik Destek Müfettişliğine gönderdiği bir resmi yazıda, 15 Eylül 1915 tarihinde tehcir uygulaması sırasında hasta olan Ermenilerin buldukları yerde tutulmaları, sağlıklı olanların sevk edilmesi emri verilmiş olmasına rağmen Halep'ten Lübnan'a sevk edilenler arasında 106 hastanın olduğunun anlaşıldığı, içlerinden 3 hastanın ölmesinin büyük üzüntü yarattığı belirtilmektedir. Yine aynı yazının devamında bundan sonra sevkiyat öncesinde muayenelerin titizlikle yapılması ve hasta olanların sevk edilmemesi emri tekrar verilmektedir⁴⁰.

4 Kasım 1915 tarihli Kudüs mutasarrıflığına gönderilen bir tezkereden anlaşıldığına göre tehcir sırasında Kudüs'te 4000 yataklı bir hastanenin yapılması kararlaştırılmış, kısa sürede bu hastanenin büyük kısmı tamamlanmıştır. Bu hastane, Suriye – Filistin Cephesinde savaşan askerlere ve bölge halkına hizmet ettiği gibi aynı zamanda tehcir edilen Ermenilere sağlık hizmeti verilmesinde kullanılmıştır⁴¹.

Dördüncü Ordu Kurmay Başkanlığı Baştabipliğinin 11 Aralık 1915 tarihinde yayınladığı bir başka emirde, hasta ve düşkün durumda bulunan Ermenilerin Halep-Pozantı Lojistik Destek Hattı üzerinde pek acınacak bir halde, her türlü yokluk ve eziyet içerisinde sevk edildiklerinin haber alındığı, bundan sonra bu gibi üzücü olaylara sebep olanların ağır bir şekilde cezalandırılacağına duyurulması ve aşağıdaki hususların aynen uygulanması istenmektedir⁴² :

Tehcir işlemi sırasında hasta ve düşkün olduğu anlaşılanlar mutlaka hastanelere ve nekahethanelere gönderilecekler; nekahethane olmayan yerlerde ise sevk edilecek

³⁹ BOA. DH. EUM, 2. Şube, 68/84.

⁴⁰ BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/24, BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/71.

⁴¹ ATASE, BDH, KLS. 2459, Dos. 269, Fih. 003.

⁴² BOA. DH. ŞFR, 56/105; BEO. Nr. 328554-1.

duruma gelinceye kadar, hastanelerde açılacak koğuşlarda tedavilerine devam edilecektir. Sevk edilmeyecek kadar hasta ve zayıf olanlar kesinlikle sevk edilmeyecektir. Sevk işlemlerinin olabildiğince rahat bir şekilde tamamlanmasına çalışılacak, kimse gece yola çıkarılmayacaktır. Ayrıca, Adana, Nasıra ve Kudüs'te mevcut olan nekahethanelere ek olarak Şam ve Halep'te 250 yataklı birer nekahethane açılacaktır.

Devletin tehcir edilen Ermenilerin sağlık hizmeti ihtiyaçlarının karşılanması için bulunduğu çözümlerden biri de kara ve demiryolu ile sevk edilen Ermeni kabilelerinin geçeceği duraklarda inşa edilen "nekahethane"lerdir. Nekahethanelerin kurulmasıyla ilgili düzenlemeler 4. Ordu komutanlığının 28 Temmuz 1915 tarihli talimatı ile detaylandırılmış, nekahethane kadroları şu şekilde düzenlenmiştir⁴³:

Sağlık kurulu; kıdemli yüzbaşı veya yüzbaşı rütbesinde bir doktor; yüzbaşı veya üsteğmen rütbesinde bir eczacı; idare kurulu ve tabur zabıt kâtibi rütbesinde bir hesap veya idare memuru; çavuş veya onbaşı rütbesinde iki yazıcı; teğmen rütbesinde bir iâşe görevlisi; astsubay rütbesinde bir iâşe görevlisi yardımcısı; bir inzibat görevlisi, iki aşçı ve yirmi sıhhiye eri.

10 Haziran 1916 tarihinde 6. Kolordu Asker Alma Başkanlığı Baştabibi Yarbay İhsan Zeki Bey tarafından yayınlanan yeni genelgeye göre 4. Ordu Komutanlığı bölgesinde yapılmakta olan nekahethaneler konusunda şu talimatlara uyulacaktır⁴⁴:

Nekahethaneler hastane değil, hastalık veya yorgunluk sonucu zayıf düşmüş kişilerin, eğitimlere devam ederek eski kuvvetlerini kazanmaları ve beden terbiyesi amacıyla açılmış kurumlardır. Nekahethanelerde hastanelerde şifa bulduktan sonra kesinlikle hastalığından eser kalmamış olan zayıf düşmüş kişiler gönderilecektir. Nekahethaneye gelenler, ilk önce nekahethane doktoru tarafından muayene edilecek, henüz hastalığı geçmemiş olanlar derhal hastaneye gönderilecektir. Yaz mevsiminde nekahethanelerde kalanlar belirli bir plan çerçevesinde ve düzen içinde sağlık eğitimi ve teorik askeri eğitim alacaklardır. Nekahethane doktoru her gün istisnasız herkesi, sabah saat 08.00'de bahçeye çıkararak usul gereği gözden geçirecek ve eğitime katılmayanları ayıracaktır. Nekahethanelerde 20 yataklı birer revir ve eczane açılacaktır. Nekahethane doktoru, orada bulunan herkesin sağlık durumundan sorumlu olduğu gibi, aynı zamanda

⁴³ BOA. DH. ŞFR. Nr. 53/91; BOA. DH. ŞFR. Nr. 53/94.

⁴⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt. 8, s. 112.

nekahethanenin de müdürüdür. Subaylar, nekahethanelerin emniyetinden ve tedavi görenleri yormayacak hafif eğitim çalışmalarını düzenlemekten sorumludur.

2.1. Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle savaşın doğrudan cereyan ettiği bölgelerde salgın hastalıklar nedeniyle büyük sivil ve askeri kayıplar vermiştir. Arşivlerde yapılan çalışmalar neticesinde Suriye ve Lübnan cephesinde de aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile Halep'te bulunan Umumi Muhacirin Müdürü Şükrü Bey arasındaki 17 Ekim 1915 tarihli yazışma bölgede büyük bir salgın haline gelmiş bir kaç bulaşıcı hastalığa karşı hayati bir mücadelenin yürütüldüğünü göstermektedir. Buna göre Suriye'deki Hama kasabasında Anadolu'dan gönderilen yirmi bin civarında Ermeni birikmiş durumdadır ve günde ortalama 70 – 80 göçmen tifo ve dizanteri gibi hastalıklar nedeniyle yaşamını yitirmektedir. Talat Paşa salgının yayılma hızının düşürülmesi için Hama'da bekleyen göçmenlerin bir an önce nihai sevk mahallerine ulaştırılmalarını istemekte ve bir daha göçmenlerin bir merkezde bu şekilde birikmelerinin önüne geçilmesi istenmektedir⁴⁵.

Suriye - Filistin Cephesinde savaşan 4. Ordunun Komutanı Cemal Paşa'nın 5 Kasım 1915 tarihinde yayınladığı 1117 numaralı ordu emri, Osmanlı Devletini ve savaşı yöneten kadronun Ermeni tehciri nedeniyle hızla yayılacak ve önü alınamayacak bir bulaşıcı hastalık salgınından büyük endişe duyduğunu göstermektedir. Aynı emirde muhtemel bir salgının önlenmesi için yapılacaklar belirtilmektedir⁴⁶.

1 - Halep'te Fransızlar tarafından yapımına başlanmış büyük bir hastanenin tamamlanması sağlanmış ve bu hastane bulaşıcı hastalıklara yakalanmış Ermenilere tahsis edilmiştir. Halep'te bulunan Ermeni göçmenlerden Lekeli Humma ve Tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalananlar tedavi için derhal Halep'teki Fransız Hastanesine sevk edileceklerdir.

2 - Bulaşıcı hastalıklardan korunmanın yollarını açıklayan bir beyanname Halep Halkına ve Halep'te bulunan sevke tabi Ermenilere dağıtılacaktır.

⁴⁵ BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/24, BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/71.

⁴⁶ BOA. DH. ŞFR, 54-A/200; BOA. DH. ŞFR, Nr. 56/105.

3 - Sevke tabi tutulan Ermenilere arasında sağlık durumu bozuk olduğu anlaşılanlar derhal Halep Sağlık Müdürlüğüne bildirilecektir. Bu hususa aykırı hareket eden Doktorlar şiddetle cezalandırılacaktır.

4 - Tifo ve Lekeli hummaya yakalanan Ermeni göçmenler Halep'teki Fransız Hastanesinde ücretsiz olarak tedavi edilecektir.

5 - Hasta olduğu anlaşılan Ermeniler için ordu ve mülki idareciler tarafından araba kolları oluşturulacak ve hasta Ermeniler Fransız Hastanesine bu araba ile taşınacaktır.

6 - Hastanelerde hastalık sebebiyle ölen Ermeni göçmenlerin defin işlemleri mutlaka bağlı bulunduğu dini inanişaya göre merasimin yapılmasına özen gösterilecektir.

7 - Halep Valiliği bu emirlerin titizlikle uygulanmasından sorumlu olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Suriye'yi savunmakta olan Cemal Paşa komutasındaki 4. Ordu'nun sahip olduğu imkânların önemli bir kısmı tehcir uygulaması sırasında sağlıklarını kaybeden Ermeni göçmenlerin sağlık sorunlarının çözülmesine yönlendirilmiştir. 4. Ordu Baştabipliğinin 15 Kasım 1915 tarihinde yayınladığı yeni bir genelge sağlıkla ilgili tedbirlere yenilerini eklemiştir: Tehcirin bugünkü Suriye topraklarındaki önemli durakları olan Katma, Halep ve Resulayn'da göçmenler trenlere bindirilecek ve çıkarıldıkları yerlere her sabah kireç dökülecektir. Ermeni sevkياتının gerçekleşeceği sevk yolları üzerinde ve duraklarda her türlü sağlık tedbiri alınacaktır. Buna göre tren istasyonlarındaki tuvaletler farklı yerlere altı günde bir yeniden inşa edilecek, trenlerin ve vagonların düzenli olarak temizlenmesi sağlanacaktır. Bu işler için sıhhiyecilerden müteşekkil müfrezeler oluşturulacaktır. Sevk yollarında sağlıkla ilgili işlerin düzenlenmesi için Alman doktorların yetkili baştabip olarak görevlendirilmesi sağlanacaktır⁴⁷.

2 Aralık 1915 tarihinde Halep Lojistik Destek Müfettişliğinden 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya yazılan bir yazıda Ermeni sevkياتı sebebiyle bulaşıcı hastalık tehlikesinin yok edilmesi için, birinci derecede uzman bir baştabibe ihtiyaç duyulduğundan bahsedilmekte ve bir Alman Doktorun Halep Lojistik Destek Müfettişliğine baştabip sıfatıyla derhal tayin edilmesi istenmektedir.

5 Ocak 1916 tarihli, 4. Ordu Komutanlığı ile 6. Kolordu Baştabipliği arasındaki diğer bir yazışmaya göre, Halep'te ağırlıklı olarak hasta ve yaralı askerler ile sevke tabi tutulan Ermenilere hizmet edecek 2000 yataklı bir hastane açılacaktır ve inşaatın Ermeni tehciri sona

⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. Nr. 69/222.

ermeden tamamlanması için acele edilmelidir. Bunun yanında yine Halep'te Alman Doktor Şilling yönetiminde bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede görev yapacak bir laboratuvar açılacaktır⁴⁸. Aynı tarihlerde Halep'te Bağımsız Bulaşıcı Hastalıklar Komisyonu kurulmuş, Ermenilerin sevki sırasında bulaşıcı hastalıklara karşı alınması gereken tedbirler belirlenmiş, bu tedbirlerin etkin şekilde uygulanması konusunda denetim düzenlemeleri yapılmıştır. Bu tedbirler arasında belirlediğimiz şunları sayabiliriz⁴⁹:

Adana'dan Tarsus'a, İslahiye'den Halep'e ve Halep'ten Lübnan'a kadar nakledilecek Ermeni hasta ve düşkünler için Bağdat ve Şam tren şirketleri tarafından üzerinde Kıızılay işareti bulunan vagonlar hazırlanacaktır. Bu tren her nereden geçerse orada bulunan hasta ve düşkün Ermeniler o vagonlara bindirilecektir.

İstasyonlarda bulunacak doktorlar şu hususlara riayet edeceklerdir.

İstasyona gelen ve hareket edecek trenlere binecek sivil ve asker her yolcu muayene edilecektir. Elllerinde tehcir edildiğine dair belgesi bulunmayan yolcu muayene edilmeyecek ve bilet verilmeyecektir. Muayene vagonlarda değil istasyondaki tabip odasında yapılacaktır. Her yolcu treninden sonra vagonların şirket tarafından temizlenip temizlenmediği kontrol edilecektir. İstasyona gelen trende şüpheli bir olay görüldüğü takdirde hasta tecrit edilerek hemen Sıhhiye müdürlüğüne telefonla haber verilecektir. Hastalar tespit edildiğinde özel arabalarla tecrithaneye nakledilmeleri için yerel polise ve sevk memurlarına gerekli emir verilecektir.

Ermeni kabileleri tehdit eden bulaşıcı hastalıklar sadece Suriye gibi cephe bölgelerinde değil tehcirin gerçekleştiği Anadolu'nun tüm bölgelerinde söz konusu olmuştur. Devletin mücadele etmesi gereken saha çok geniştir. Nitekim Ereğli'den nakillerini bekleyen iki yüz civarında Ermeni göçmen arasında da elli civarında kişide sıtma veya dizanteri görüldüğü bunların durumlarının ciddi olduğu Dâhiliye Nezaretinin 7 Kasım 1915 tarihli yazısından anlaşılmaktadır. Aynı yazıda hasta oldukları anlaşılan Ermenilerin kesinlikle sevk edilmemesi, bunların Ereğli'de hastanelerde veya Ermenilere ait evlerde bakım ve tedavi altına alınması istenmektedir. Ereğli'de görev yapan tüm doktorlar da evlerde tecrit edilmiş hastaların bakım ve tedavisinden sorumlu olacaklardır. Bunlardan tedavi ve ilaç ücreti alınmayacaktır⁵⁰.

⁴⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, s. 100 – 118.

⁴⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, s. 110.

⁵⁰ BOA, DH. ŞFR, 57/337.

4. Ordu Komutanlığının 4 Nisan 1917 tarihli 406 sayılı emri aşağıdaki gibidir⁵¹:

Ermenilerin sevkıyatı sırasında bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için trenlerin dezenfeksiyonuna her zamankinden daha fazla önem verilerek aşağıdaki hususlar aynen uygulanacaktır:

Hicaz demiryolları idaresine ait yolcu ve eşya vagonları vardıkları son istasyonlarda çok iyi bir şekilde temizlenecektir.

İzdiham gibi nedenlerle temizlenemeyen vagonlar boş olarak temizleme istasyonuna sevk edileceklerdir.

Son istasyonlarda vagonların ve istasyonların temizliğinde çalışmak üzere bir sıhhiye onbaşı komutasında dokuz askerden oluşan birer temizleme müfrezesi teşkil edilecektir. Bu müfrezeler istasyon komutanlarının emri altında bulunacaktır. Temizleme müfrezeleri Ordu Sıhhiye Okulunda iyi eğitim görmüş okuryazar askerlerden teşkil edilecektir.

Temizlenmesi gereken vagonların düzenli olarak temizlenmesinden istasyon komutanları sorumlu olacaklardır.

Temizleme işleminin gerekli kimyasal maddelerin ve aletlerin kullanımını ile fenni usuller çerçevesinde titizlikle yapılması gereklidir.

Belirlenen usullerle temizlenen vagonlar kapatılarak kurşunla mühürlenecek, mühürler ancak katar temin edileceği zaman açılacaktır.

Demiryolu İstasyon komutanları, ara istasyondakilerde dâhil, hareketlerinden önce bütün trenlerin usulünce temizlenip temizlenmediğinden emin olacaklardır.

Temizlik müfrezeleri için gerekli antiseptik ve diğer malzemeler işletme idaresi tarafından temin olunacaktır.

İşletme idaresi doktorları, vagonları devamlı surette teftiş edecekler ve yapılan temizlikle ilgili eksiklikleri hemen işletme baştabipliği aracılığıyla hat komiserliklerine bildireceklerdir.

Bu emri aynen uygulamakla askeri hat komiserleri ve Hicaz Demiryolları İşletme Müdüriyeti sorumludur.

---

⁵¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, s. 118 – 120

Bu emre aykırı hareket edenler, harpte askeri nakliyatı tehlikeye sokmuş olarak kabul edilecek ve şiddetle cezalandırılacaklardır.

Osmanlı Devleti'nin tehcir edilen Ermenilerin sağlık sorunları konusundaki hassasiyetinin zaman zaman suiistimal edildiğini Dâhiliye Nezaretinin 26 Haziran 1916 tarihinde çeşitli vilayet ve kaza merkezlerine gönderdiği tebliğden anlıyoruz. Buna göre, bazı Ermeniler büyük vilayet merkezlerinde kalabilmek için hastalıklarını öne sürmekte ve nakillerini istemektedirler ancak bunların büyük kısmının hastalıkları mahalli hastanelerde tedavi edilebilecek düzeydedir. Dâhiliye Nezareti özellikle kazalarda Ermeni hastaların sundukları raporların dikkatle tetkik edilmesini, mutlak gereklilik söz konusu olmadıkça kimsenin vilayet merkezlerine gönderilmemesi istenmektedir⁵².

4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, 16 Kasım 1917 tarihinde Halep'teki imalathanelerde çalışan kadın Ermeni göçmenlerin hayat şartlarının düzeltilmesi için şu emri yayınlamıştır:

İmalathanelerde çalışan kadınlara gönderilen listelerde belirtildiği gibi nakdi ödeme yapılacaktır. Belirlenen fiyat üzerinden ekmekleri temin edilecektir. Her bir kadının 15 günde bir düzenli olarak yıkanabileceği şartların temininden Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişi sorumludur. Bu kadınların ücretlerinden kullanacakları temizlik malzemesinin bedelleri kesilmeyecek ve hamama gönderildikleri günlerde bu kadınların maaşlarından kesinti yapılmayacaktır. Bu kadınlara temiz ve düzenli yatacak yer temininden yine Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişi sorumludur. Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişliği Baştabibi Ermeni göçmenlerin sağlıklarından, bu kişilerde hiç bir hastalığın meydana çıkmaması için gerekli olan her şeyin temininden şahsen sorumludur. Bu göçmenlere orduda askerlere verildiği gibi ücretsiz ilaç verilecektir. Doktor bu kadınları her gün muayene etmekle görevlidir⁵³.

Tarafsız olarak ve belgelere dayanılarak yapılan bilimsel araştırmalar, I. Dünya Savaşı'nın ilk dönemlerinde yaşanan en önemli olaylardan biri olan Ermeni tehcirinin düzenli, tedbirli, korumalı olarak yapılmasına azami dikkat gösterildiğini, sağlık alanında ciddi ve etkili tedbirler alındığını, o dönemin şartlarına göre çok daha ağır sonuçlar doğurabilecek başta salgın hastalıklar olmak üzere olabilecek ciddi sağlık sorunlarının önlenmeye çalışıldığını göstermektedir. Tehcir sırasında alınan sağlık tedbirleri, kendi başına bile tehcirin bir soykırım olmadığını kanıtlamaktadır.

⁵² BOA, DH. ŞFR, 65/92.

⁵³ Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, , s. 137.

KAYNAKÇA

- BEO. Nr. 328554-1. BOA DH. ŞFR, Nr. 55/107.
- BOA BEO. Nr. 326758. BOA. DH. ŞFR. Nr. 55/20.
- BOA DH. EUM, 2.Şube, Nr. 68/84. BOA, ŞFR, Nr. 56/86.
- BOA DH. EUM, 2. Şube, Nr. 68/101. BOA. DH. ŞFR, 56/105.
- BOA DH. ŞFR. Nr. 53/91. BOA. DH. ŞFR. Nr. 56/280.
- BOA DH. ŞFR. Nr. 53/94. BOA DH. ŞFR, Nr. 57/24.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 53/129. BOA DH. ŞFR, Nr. 57/51.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 53/152. BOA DH. ŞFR, Nr. 57/71.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 53/326. BOA DH. ŞFR, 57/337.
- BOA DH. ŞFR, 54-A/153. BOA. DH. ŞFR, Nr. 59/38.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 54-A/157. BOA DH. ŞFR, Nr.63/137.
- BOA. DH. ŞFR, 54-A/200. BOA, DH. ŞFR, nr.65/92.
- BOA DH. ŞFR, 54-A/226. BOA. DH. ŞFR. Nr. 69/222
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, KLS. 2459, Dos. 269, Fih. 003.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, No: 1 / 2, Kls. 361, Dos. 1445, Fih. 1-3.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi No: 361, Kls. 1445, Dos. 15, 22, 23.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi No: 4 – 3671, Kls. 2918, Dos. 797, Fih. 6.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (2008)**. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Cilt 8.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Aralık 1982)** Sayı: 81, İstanbul.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Ekim 1985)** Sayı: 85, İstanbul.
- Erdal Aydoğan, “Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyetinin Ermeni Tehciriyle İlgili 24 Eylül 1331, Tarihli Talimatnamesi ve Değerlendirilmesi”, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2003 (236 – 240)
- Bilgi, Necdet, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması**, Köksav Yayınları, Ankara 1999.
- Bilgi, Necdet, “Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu, İstanbul, 2001.
- Çiçek, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2005.
- Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.

Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990.

Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, İstanbul, 2015.

Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2004.

ŞEYH SAİT İSYANI, İNGİLTERE VE MUSUL (13 Şubat 1925) SHEIKH SAIT REBELLION ENGLAND AND MOSUL, (February 13, 1925)

Hilmi ÖZDEN *

Özet

Halifeliğin kaldırılmasını bahane eden çevreler Doğu Anadolu'da Şeyh Sait İsyanını çıkarmıştı. Bu İsyana daha önceden planlanmış İngiltere'nin desteğinde gerçekleştirmek isteniyordu. O sıralar Musul meselesi ile ilgilenen Türkiye İngiltere'nin kışkırttığı isyanlar sebebiyle iç sorunları çözmek istedi. Aksi halde yeni devlet yıkılabilirdi. İngiltere bunu bildiği için Türkiye'yi Musul meselesinin çözümünden uzaklaştırdı ve isyanlarla meşgul etti.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İngiltere, Musul, Şeyh Sait İsyanı

Summary

The groups who excused the abolition of the caliphate launched the Sheikh Sait Rebellion in Eastern Anatolia. This rebellion was intended to be realized with the support of Britain, which was previously planned. At that time Turkey was interesting in the problem of Mosul, Turkey wanted to solve problems of rebellion against provoked from Britain. Otherwise the new state could be destroyed. England knew this, Turkey was too occupied with the solution of Mosul and rebellion.

Keywords: Turkey, England, Mosul, Sheikh Said Rebellion

Giriş

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş sürecinde İngiltere, Türkiye üzerinde diplomatik baskıyı yoğunlaştırmıştı ve 6 Ağustos 1924 günü Musul sorununu tek taraflı olarak, Türkiye'ye danışmadan, Milletler Cemiyetine götürdü. Hemen ertesi günü Hakkari bölgesindeki Nesturiler Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ayaklandırıldı (7 Ağustos) ve İngiliz'in ekmeğine yağ sürdüler. Cumhuriyet henüz birinci yaş gününü bile kutlayamamış iken dış destekli bir saldırıyla karşı karşıya bırakıldı. Halifeliğin kaldırılmasından yaklaşık bir yıl sonra, 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait, "din elden gidiyor" diye doğudaki bazı aşiretleri Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ayaklandırdı. Şeyh Sait, yeşil bayrak açarak, sala getirerek yürüyor, "*Halifelik kaldırıldı, medreseler kapandı, din elden gidiyor*" diye propaganda yapıyordu. Din, (istismarcıların elinde) tehlikeli bir silahtı. İsyana çabucak yayılabilir, yalnız Doğudaki bazı illerle sınırlı kalmayabilir, Orta ve Batı Anadolu'ya da yayılabilirdi. Yayılmaya çalışılıyordu¹.

*Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tıp Fakültesi,

¹ Bilal Şimşir, **Kürtçülük II (1924-1999)**, Bilgi Yayınevi, 2009, Ankara, s.26.

1. Şeyh Sait İsyanı

Şeyh Sait isyanını² organizatörü ise 1923 yılında kurulmuş olan gizli azadî teşkilatı idi. Şeyh ve aşiret reislerini elde etme gayreti içine giriyorlardı. Şeyh Sait bu hareketin elebaşı olarak ileri sürülmekte idi. Azadî mensupları 1924 yılında ilk kongresini yaparak isyanının planını çizmişlerdi. Ana stratejiyi de tespit etmişlerdi. Şeyh Sait bu toplantıda ön plana çıkarılmıştı. İsyanda 1925 yılına ertelenmişti. İsyan müddetine kadar teşkilat mensupları, aşiret reis ve etkili şeyhlerle temas edip, onları isyan hareketine katılmaya çağırıyor. Hükümet icraatlarına muhalif olan Türk unsurlarla özellikle Hilafet yanlılarını yanlarına almaya gayret ediyorlardı. Dış ülkelerden destek sağlama imkânları aranması da kararlaştırılmıştı. Gürcistan ve Irak'a temsilci gönderilerek Rus ve İngiliz desteğinin sağlanmasına çalışılmıştır. Araları açık olan aşiret reislerini şeyhler vasıtası ile barıştırma faaliyetine girişilmiştir.

1925 yılında 2. kongresini yapan azadî mensupları, Şeyh Sait'in işareti ile Mayıs 1925'de isyanın başlatılmasına karar vermişti. Şeyh Sait müritlerinin çoğunlukta bulunduğu Lice, Hani, Piran, Palu bölgelerinde hazırlıkları gözden geçirmek için, seyahate çıkmıştır. Lice'nin Hani bucağına gelen Şeyh Sait burada Torakanlı Reşit Ağa, Kör Hüseyin ağa, Eyüpoğlu Zülfi ağa, Pirandan öğretmen Fahri, Şeyh Sait'in kardeşi Abdurrahim ve Miri Hamdi beyin katıldığı bir toplantı yaptı. Ayaklanma tarihi 21 Mart 1925 olarak kararlaştırıldı. Esasen Şeyh Sait 1924 yılının 15 Kasımında oğlu Ali Rıza'yı İstanbul'a göndermiş, Seyid Abdülkadir'den muvafakat almıştır. Seyit Abdülkadir Ali Rıza ile yaptığı bu görüşmeden sonra, avdeti sırasında ona, Mustafa Kemal aleyhinde hazırlanmış beyannameleri de, dağıtmak üzere, teslim etmiştir.

Şeyh Sait'in beyanname mahiyetindeki aşiret reislerine ve bölge halkına yayınladığı fetva şöyledir:

“... Kurulduğu günden beri Din-i Mübin-i Ahmedî'nin temellerini yıkmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti Reisi Mustafa Kemal ile arkadaşlarının ahkâmına aykırı hareket ederek Allah ve Peygamberi inkâr ettikleri ve Halife-i İslâmı sürdükleri için gayr-i meşru olan bu idarenin yıkılmasının bütün İslâmlar üzerine farz olduğu, Cumhuriyetin başında olanların mal ve canlarının Şeriat-i Garrâ-i Muhammediyye'ye göre helal olduğu ilan olunur”³.

² Geniş Bilgi için bakınız: Yaşar Kalafat, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Boğaziçi Yayınevi, Ankara, 1992.

³ Yaşar Kalafat, **age.**, s. 204.

2. Hilafet, İngiltere ve Şeyh Sait İsyanı

1919-1926 yılları arasındaki Türk-İngiliz münasebetlerini inceleyen Ömer Kürkçüoğlu, Şeyh Sait isyanıyla ilgili olarak şu hususları belirtmektedir:

“1925 Şubatında Doğu Anadolu'daki Kürt ileri gelenlerinden Nakşibendi, Şeyh Sait'in giriştiği ayaklanma hareketi, Türkiye'nin istikrar ihtiyacını ve dolayısıyla Musul sorununda anlaşmaya varmak zorunluluğunu somut bir biçimde ortaya koydu. Ayaklanmanın dinsel sloganlara dayanması, Halifeliğin kaldırılmasının Kürtler'de böyle bir tepki için elverişli ortam yarattığını ortaya koyar. Ayaklanmanın önderi Şeyh Sait'in, "İslâm'ın Türkler'le Kürtler arasındaki tek bağ olduğu; Türkler de kendi geleceklerini düşünmek zorundadır.” biçiminde söylediği bildirilen sözleri, bu kanıyı güçlendirmektedir. Fakat dinsel sloganların gerisinde "Bağımsız Kürdistan" fikrinin yattığı da anlaşılacaktır⁴.

Halifeliğin kaldırılmış olması, Kürtler'in ayaklanmasında önemli rol oynadığı gibi, Kürt unsurunun çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddiasını da zayıflatmıştır. Milliyetçi düşünceye yabancı olan Musul Kürtleri'nin, Türkiye'yi Irak'a tercih ettikleri söylenebiliyorsa, bunun başlıca nedeni, Halife'ye yani İslam 'a olan bağlılıklarıydı. Musul sorununun çözüme kavuşturulmamış olduğu bir sırada Halifeliğin kaldırılması; İngiltere'nin İslâm etkeni dolayısıyla duyabileceği endişeyi gidermek için, ya da öteki nedenlerle alınmış olsa da, sonuçta Türkiye'nin Musul tezine manevî bir darbe indirmişti. İngiltere'nin Musul'daki bir görevlisi, Halifeliğin kaldırıldığı yolundaki haberi hayretle karşılayıp, inanmakta güçlük çektiklerini yazmaktadır. Bu İngiliz görevlisi, o zamana kadar "Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan gibi kaynaştıran Türk propagandasının, Kürtlerin Halifeye kesin bağlılıklarına dayandırıldığını, Türkler'in kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise, İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu" belirtmektedir. İngiliz görevlisi, "tabii, bu yeni durumdan kendimiz için yararlanmayı ihmal etmedik" diye eklemektedir. Türk Hükümeti'nin Kürt ayaklanmasına karşı aldığı sert önlemler, Musul'daki mahalli Kürt ileri gelenlerinin tepkisine yol açmaktaydı. Bu tepkilerin, İngiltere bakımından yararlanmaya" elverişli bir ortam hazırladığı görülmüyordu⁵.

Burada Ömer Kürkçüoğlu'nun dikkatlerinden kaçan nokta halifeliğin kaldırılmaması(!) hususunda İngiltere'nin oynadığı roldür. İngiltere İslam dünyasındaki

⁴ Yaşar Kalafat, *age.*, s. 184., Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1916)*, Ankara, 1978, s. 290 vd. Şeyh Sait olayının İngiltere boyutu için bk. Robert Olson, *The Emergence Of, Kurdish Nationalism and the Sbeikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin 1969., *age.*, s. 52-92 ve 128-150.

⁵ Yaşar Kalafat, *age.*, s. 185., Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1916)*, Ankara, 1978, s. 290 vd. Şeyh Sait olayının İngiltere boyutu için bkz. Robert Olson, *age.*, s. 52-92 ve 128-150.

mezhebî ayrılığın kışkırtıcısı idi. Dolayısı ile din ve halifelik adına yapılan isyanlar o dönem de yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyetini parçalamaya ve Musul sorununun İngiltere lehine sonuçlandırmaya yönelikti. Kürtleri ve İslam dünyasını düşünen bir İngiltere asla olmayacaktı.

2.1. Sünni Halifelik Kaldırılmaması(!) Yönünde İngiltere'nin Planı

Gerek İstiklal Harbi sırasında gerekse ertesinde yeni devletin kuruluşu sürecinde İstanbul'da bulunan basın, Ankara'daki millî hükümete karşı genelde hasım gibi davrandı. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde yürütülen karşı propaganda yeni devleti tehlikeye atıyordu. 1 Kasım 1922'de padişahlığın kaldırılması, peşinden cumhuriyet rejimi gibi demokratik bir sistemin kurulması İstanbul'da odaklanan basında eleştirilere yol açtı. Hele hele halifelik tartışılmaya başlanınca basındaki gizli direniş daha da arttı. Bardağı taşıran olay ise İngiltere Müslümanlar Cemaati başkanları olarak Ağa Han ve Emir Ali'den Başbakan İsmet İnönü'ye ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e yönelik mektup oldu. Mektuplar, 5 Aralık 1923 tarihinde Tanin ve İkdam gazetelerinde, 6 Aralık 1923 tarihinde ise Tevhid-i Efkâr gazetesinde yayımlandı⁶.

2.2 Hilafet Mektubu

Bu mektup, hilafet konusunda İngiltere'nin tavrını ve politikasını göstermesi açısından çok önemlidir. İngiltere; bunları, sömürge olarak yönettiği Hindistan'daki kendi adamlarına yazdırtmıştır. Mektupta halifelikle ilgili olarak dile getirilen görüşler, öneriler ve istekler, Ağa Han'ın ve Emir Ali'nin değil aslında İngiltere'nin direktifleridir.

Mektubun ana düşüncesi çok açıktır. İngiltere, daha bir aylık devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ni yer yer tehdit ederek hilafete dokunmamasını, bu makamın yetkilerini kısıtlamamasını, hele hele asla kaldırmamasını bildirmektedir. Bu durum, İngiltere'nin Türkiye'de laik bir sistem değil İslâmî bir sistem istediğini açıkça göstermektedir⁷.

2.3. Hilafet ve İngiltere İslam Cemaati

Gazi Cumhurbaşkanımıza Gönderilen Bir mektup Hilafet sorununa ilişkin İngiltere İslam Cemaati Başkanı Ağa Han ve Emir Ali tarafından Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen 24 Teşrinisani 1923 tarihli mektubu (Tanin'deki çevirisi)

1- Yeni Türkiye'nin samimi dostları, dünyanın bağımsız milletleri arasında tam bağımsızlık konusundaki amaçlarının ve çabalarının övenleri olarak; Büyük Millet Meclisi'nin dikkatini,

⁶ Rıza Zelyut, **İstiklal Mahkemeleri (Meclis Tutanakları)**, Kripto Yayınları, Ankara, 2017, s.218.

⁷ Rıza Zelyut, **age.**, s. 218.

izinle; **halifenin, Sünni mezhepten** oluşan büyük nüfus üzerindeki durumunun şu anki belirsizliğine çekmek arzusundayız.

Halifenin şeref ve etkisinin azalması yüzünden İslamiyet'in manevi gücüne ve bağlarına bir zayıflığın baskın olduğuna dikkat çekiyoruz. Bazı nedenlerden dolayı bu konuda örnekler vermek istemiyoruz. Fakat bu bir özel gerçektir⁸.

2-Söylemeye bile gerek yoktur ki **Sünni mezhebinde halifelik makamı**, Müslüman halkı, büyük bir topluluk hâlinde diğerlerine bağlayan bir bağıdır. Halifelik makamının dış saldırılar ile tehlikeye düştüğü zamanlarda, bütün dünyada Müslümanlık duygusu coşmuş ve Hindistan Müslümanları Türklerin bağımsızlıkları yönünde mücadele ederek İslam toplumunun sembolü olan hilafet makamını yok olmaktan kurtarmak görevini yaptıklarını sanarak Türk milletine sevgi ve yardım etmişlerdir.

O nazım zamanlarda Türklerin davasını ateşli biçimde savunduk. Trablusgarp Savaşı'ndan beri bir İngiliz İslam Cemiyeti, Türk milletinin acılarını ve sorunlarını azaltmak için bütün gücünü ve çalışmasını ortaya koydu. Bu yüzden, bütün Müslümanlarla birlikte ilgilendiğimiz bir sorun hakkındaki istek ve önerilerimizin hükümetinizce hoş karşılanıp dikkate alınacağına eminiz⁹.

3-Önerilerimizden, milletvekillerine dayalı yönetimi aşağı düzeyde gösterip hafife aldığımız anlaşılmalıdır. Saygıyla istediğimiz şey, **Sünni âleminin din başkanlığı** makamının şeriat kurallarına uygun biçimde dokunulmaz yapılmasıdır.

Fikrimizce, halifelik makamının yetkisini kısmak veya Türk siyasal yapısı içinde hilafet makamının bir dinsel yaptırım olduğu niteliğinin yok edilmesi (Türk devlet yapısı içindeki dinsel nitelikli halifelik makamının kaldırılması); İslamiyet'in yeryüzünde sahip bulunduğu manevi kuvvetinin çöküşüne yol açar ki bunu ne Büyük Millet Meclisinin ne Reis Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin onaylamayacaklarından eminiz¹⁰.

4-Düşüncemize göre, halife, **Sünni cemaatın** birliğini temsil eder. Türk milletinin bir ferdinden ve kurucu milletin soyundan olması, Türkiye'nin İslam milletleri arasında üstün bir konumda olmasını sağlar¹¹.

5-On dört yüzyıldan beri, **Sünni mezheplerinde ortak bir din kuralı** olarak kabul edilen ilkeye gör,. Peygamberin vekili olan halif,. **Sünnilerin** imamı olduğundan, **Sünniler** arasında

⁸ Rıza Zelyut, **age.**, s. 220.

⁹ Rıza Zelyut, **age.**, s. 221.

¹⁰ Rıza Zelyut, **age.**, s. 222.

¹¹ Rıza Zelyut, **age.**, s. 222.

bağlantıyı yaratmakla varlık kazanmıştır. Bu ilke, İslam dünyasında bir nifak çıkartmaksızın Müslümanların düşüncesinden atılamaz¹².

6-Yüce makamınızın bildiği üzere, halifenin maddi kuvvetlerini yitirmiş olduğu zamanlarda bile İslam hükümdar ve reisleri milletlerini yönetebilmek ve halkı ibadete yönlendirmek için halifeye bağlı kalıyorlardı.

İslamiyet'in büyük bir manevi güç olarak kalması için halifelik makamının konumu ve şerefi hiçbir zaman papanın yerinden ve onurundan daha düşük olmamalıdır¹³.

7-Bu ve buna benzer kuvvetli sebeplerden dolayı, biz Türkiye'nin hakiki dostları sıfatıyla Büyük Millet Meclisinin ve Türkiye'nin büyük ve aydın ulularından ve önderlerinden saygıyla isteriz ki:

Halifelik makamı, İslam topluluklarına güven ve saygı verecek ilkeler çerçevesinde İslamiyet'in manevi ve dinsel dayanışmasını korumaya hizmet eder bir duruma getirilsin. Bundan Türk devletinin kuvvet ve onuru da artacaktır.

İmzalar: Ağa Han-Emir Ali¹⁴

İkinci bir çevirisi olan mektup İngiltere'nin direktifleri ile hazırlanmış Türkiye Cumhuriyetine direktif verir tarzda kaleme alınmıştı. **Sünni mezhebinin temsilciliği ifadesi ise sık sık vurgulanıyordu.** Halifeliğin sadece bir mezhep temsilciliği anlamına gelmediğini bilmemek saflık olurdu. Laik Türkiye Cumhuriyeti din elden gidiyor gibi yalanlara kulak asılmıyordu ve İngiltere'nin aklına da ihtiyacı yoktu. Bunu anlayan İngiltere de her fırsatta Türkiye'ye güçlük çıkartacaktı.

Halifelik konusunda yapılmak istenen vurgunculuğu bu mektup çerçevesinde özetledikten sonra o yıllarda İngilizlerin teşviki ile çıkartılan isyanlara tekrar dönebiliriz:

7 Ağustos 1924 tarihinde Han Gediği olayı ile Nasturilerin Hakkâri'de ayaklanması, Hükümetin dikkatini bölgeye çekmiş, misyoner kılığındaki İngiliz subaylarının örgütledikleri Nasturilerin ÇAL (Çukurca), Oramer Çölemerik, Beytüşabab ve Habur suyu civarındaki ayaklanmaları üzerine Cafer Tayyar Paşa 14 Ağustos 1924'de ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilmiş, isyanı bastırmak için bölgeye gönderilen birlikler faaliyette iken 4 Eylül günü; Yüzbaşı İhsan, Teğmen Vanlı Hurşit, Teğmen Rasim, Teğmen Ali Rıza ve Teğmen

¹² Rıza Zelyut, **age.**, s. 222.

¹³ Rıza Zelyut, **age.**, s. 223.

¹⁴ Rıza Zelyut, **age.**, s. 223.

Tevfik 270 er ile birlikte, 10 otomatik ve 300 tüfekte firar edip, isyancılar tarafına katılmışlardı¹⁵.

4 Ocak 1925 günü Şeyh Sait Şuşarın Gökoğlan Bucağı'nın Kırıkhan köyünde bazı aşiret reisleri ile bir toplantı yapmış, toplantı sonunda bir bildiri yayınlanmıştır. Piran'da mahalli jandarma, aranmakta olan asker kaçağı, şeyhin iki adamını tutuklamaya kalkınca, jandarmalarla şeyhin adamları arasında çıkan çatışmada bir jandarma erinin şehit olması isyanın öne alınmasına sebep olmuştur. Bu tarihte isyan fiilen başlamıştır. Şeyh Sait olayı, müteakip 14 Şubat 1925 tarihinde Emir-ü-l Mücahiddin Muhammed Sait Nakşibend¹⁶i imzası ile, daha önce hazırlanan beyannamelerle birlikte dağıtılmış, 16 Şubat 1925'de kendisine katılan Asilerle birlikte Genç'in merkezi Darahini'ye gitmiştir¹⁷. 13 Şubat 1925'de başlayan Şeyh Sait ayaklanması, 15 Nisan 1925 tarihine kadar iki ay devam etmiştir, isyan kısa zamanda Genç, Çabakçur, Muş, Diyarbakir, Elazığ, Tunceli, Palu, Çermik Silvan dolaylarına yayılmıştır. İsyanın Çabakçur cephesinde, Melekanlı Şeyh Abdullah, Diyarbakir cephesinde bizzat Şeyh Sait, Maden Cephesinde, Şeyh Saitin kardeşi Şeyh Abdurrahim, Siverek cephesinde Şeyh Eyüp, askerlere komuta etmekte idiler. 7. Kolordu Komutanı Mürsel Paşa bir yandan gerekli tedbirleri alırken diğer yandan şeyhi isyandan vaz geçirmek için, O'nun güvendiği kişileri nasihat heyeti olarak kendisine göndermiştir Bunu 21 Şubat günü Piran'ın hükümet kuvvetlerince geri alınması takip etmiştir. Şeyh Sait bunun üzerine isyandan vaz geçme eğilimi göstermiş, fakat, çevresindeki ele başlarından Ömer Faro ile Liceli Abdülsamed'in tehdidi altında kalarak isyana devam etmiştir. Cumhuriyet Hükümeti, 21 Şubat günü bölgede sıkı yönetim ilân etmiş, B.M. Meclisinde Hiyanet-i Vataniye Kanunu çıkarılmış, yeterli hassasiyeti göstermediği kanaati ile Başbakan Fethi Okyar istifaya zorlanmıştır. 12 Mart 1925'de istifası kabul edilen Okyar'ın yerine 24 Mart 1925'de İsmet Paşa Başbakanlığa seçilmiş ve hükümeti kurmuştur. Bu hükümet zamanında sıkı yönetim ilânı, Tahrir i Sükûn Kanunu çıkarılmış İstiklâl Mahkemeleri ihdas edilmiştir¹⁸.

Bu tarihten önce 7 Mart 1925'de Şeyh Sait kuvvetleri ile Diyarbakir önlerine gelmiş, Diyarbakir'e saldırmış, bu saldırı 11 Mart'ta tekrarlanmış, fakat her iki saldırıda geri püskürtülmüştür. 24 Mart'ta Ordumuz genel tenkil hareketine girişmiş, Ordu Müfettişi Kâzım

¹⁵ Abdülhadi Toplu, **Tarih İçindeki Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s.354-355.

¹⁶ Şeyh Sait ve benzerlerinde bahsi geçen sözde Nakşi isyanlarının Türkistan Ahmet Yesevî ve Şah-ı Nakşibendi geleneğine bağlı Nakşilikle herhangi bir ilgisi kalmamıştı. Sadece feodal ve politik bir yapılanmaya dönüşmüştü. Kolaylıkla emperyalist devletlerce kullanılabilmişlerdir. Maalesef belgesiz ve araştırmacı tarihçi olmayan Necip Fazıl Kısakürek'e göre Doğu Anadolu'da çok etkili bir Nakşi şeyhidir ve son devrin din mazlumlarındandır.

¹⁷ Abdülhadi Toplu, **age.**, s.355-356.

¹⁸ Abdülhadi Toplu, **age.**, s. 356-357.

Paşa (Orbay), Kolordu komutanı Mürsel Paşa (Bakü), Tümen komutanı Osman Paşa, Fırka Komutanı Kâzım Paşa (Dirik) ile Cemil Cahit (Toydemir) Paşa harekâta görevlendirilmişlerdir. 23 Mart'ta Hınıs'a giren Osman Paşa 24 Mart'ta kasabadan asileri çıkarmıştır, isyan liderlerinden Hasananlı Halit ve Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza, Kerem İran'a kaçmışlardır. Devlet güçleri daha sonra Piran ve Maden'e girmişlerdir. 1 Nisan'da Hani, 6 Nisan'da Palu, 8 Nisan'da Çabakçur, 12 Nisan'da Darahini asilerden temizlenmiştir. Nisan ortalarında çözülen isyancılar takip edilip, isyan elebaşlarının çoğu ele geçirilmiş, 14 Nisan'da bozgunu sezen Şeyh Sait; İran'a kaçmak isterken, Kayınbiraderi Binbaşı Kasım'ın İhbarı Sonucu, Vartonun Çarbohor mevkiinde diğer asilerle birlikte yakalanmıştır. Bu yakalanışta, Kayınbiraderi Kasım bey kadar, Muş-Bitlis güzergâhını kullanıp, kaçmasına fırsat vermeyen Muş halkının da fonksiyonu büyük olduğu için, isyancıların Muş halkına karşı husumetleri hâlâ devam edip gelmektedir¹⁹.

Daha sonra Doğu Anadolu'daki gelişmelerde İstanbul basını ile İngilizlerin, rolü olduğu anlaşıldı. Cumhuriyet'in ilk günlerinde, İstanbul'daki İngiliz Elçiliği raporlarıyla İstanbul gazetelerinin yazılarını yan yana koyup karşılaştırınca insan şaşırıp kalınıyordu. Kim kimden esinleniyor pek belli değil ama iki taraf da ağız birliği yapıyor ve Cumhuriyet'i acımasızca hırpalıyordu. İngiliz diplomatları. "*Türkler savaşta birleşir, barışta birbirine düşer*" gibi düşünceler ve beklentilerle hareket ediyordu. Elçi Lindsay, Türkiye'de Cumhuriyet rejiminin pek uzun ömürlü olamayacağı, Ankara'nın da başkent olarak kalamayacağı mesajını veriyor, dolayısıyla Ankara'da büyükelçilik açılmamasını savunuyordu. Lindsay, Türkiye Cumhuriyeti'ne birkaç yıllık ömür biçiyordu²⁰!

Sonuç

Şeyh Sait ayaklanması, İngiltere'nin Musul tezini güçlendirmiş, İngiltere'ye yaramıştır. Ayaklanma bastırıldıktan sonra Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık 1925 tarihinde Musul konusunda İngiltere'nin isteği doğrultusunda bir karar aldı. Yani Musul vilayetinin Irak'a bırakılmasına karar verdi. Türkiye, Musul için İngiltere'ye savaş açabilecek durumda değildi; çaresiz, Milletler Cemiyeti kararını kabul etmek durumunda kaldı. 5 Haziran 1926'da, Ankara'da, Türkiye-İngiltere ve Irak hükümetleri arasında Hudut ve İyi Komşuluk İlişkileri Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma üzerine İngiltere'nin Türkiye'ye karşı düşmanca davranışları ve kışkırtmaları azaldı. Türkiye-Irak sınırında nispi bir güvenlik sağlanmış oldu²¹.

¹⁹ Abdülhadi Toplu, *age.*, s. 357-358.

²⁰ Bilal Şimşir, *age.*, s.26-27.

²¹ Bilal Şimşir, *age.*, s.31.

Kaynaklar

Kalafat Yaşar, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Boğaziçi Yayınevi, Ankara, 1992.

Şimşir Bilal, **Kürtçülük II (1924-1999)**, Bilgi Yayınevi, 2009.

Toplu Abdülhadi, **Tarih İçindeki Anadolu Sakinleri ve İsyancılar-Ayaklanmalar**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

Zelyut Rıza, **İstiklal Mahkemeleri (Meclis Tutanakları)**, Kripto Yayınları, Ankara, 2017.

THE ECONOMIC ASPECTS OF TURKIFICATION POLICIES IN THE EARLY REPUBLICAN PERIOD: WEALTH Tax (1942-1944)

Mustafa Yahya METİNTAŞ *

Melike METİNTAŞ **

Özet

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda, bir çok alanda bir ulus devlet kurmak adına Türkleştirme politikaları uygulanmıştır. Bu uygulamalar ağırlıklı olarak, Türkiye'de yaşayan olarak Gayri-Müslim ve Gayri-Türk gruplar üzerine odaklanmıştır. Türkleştirme politikaları siyasi, sosyal ve ekonomik bir çok alanda bireylerin hayatlarını etkilemiştir. Bu noktada, ekonomik olarak Türkleştirme politikaları varlık vergisi ve ekonominin Türkleştirilmesi olarak iki temel politika ile yürütülmüştür. Bu çalışmada, gayri-müslim ve gayri-türk gruplara uygulanan varlık vergisinin boyutları, sosyolojik olarak etkileri ve sonuçları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, varlık vergisinin Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki sosyal ve ekonomik olumsuzlukları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkleştirme Politikaları, Ekonominin Türkleştirilmesi, Varlık Vergisi, Gayri Müslim ve Gayri-Türk gruplar

Abstract

In the first years of the establishment of the Republic of Turkey, on behalf of establish a nation-state, Turkification policies were implemented in many areas. These applications focused mainly on non-Muslim and non-Turk groups who were living in Turkey. Turkification policies have affected the lives of individuals in political, social and economic fields. At this point, economically Turkification policies were carried out with two main policies: Wealth Tax and Turkification of the economy. In this study, the dimensions, sociological effects and results of the wealth tax applied to non-Muslim and non-Turk groups were evaluated. In this context, the presence of social and economic disadvantages of the tax on the Republic of Turkey were discussed.

Key Words: Turkification Policies, Turkification of Economy, Wealth Tax, Non-Muslim and Non-Turkish Groups

Introduction

In the period when the Turkish Republic was established and called as an early republican period, Turkification policies were implemented by the political elites in many realms of social and economic life in Turkey. Turkification policies covered many fields by means of political power such as education, language, economics, trade, law and history both in the society and in the country. Turkification policies are political policies aimed at the adoption of Turkish ethnic identity in the mentioned fields and acceptance of the superiority of this Turkish identity against others. However, it has a quite different character that Turkification policies have rather from the nationalization movements experienced in the late Ottoman period. "The Turkification policies experienced during the early republican period

---

* Eskişehir Osmangazi University Science and Art Faculty Department of History, Eskişehir, Turkey;

** İstanbul Sehir University Human Sciences Faculty, Dragos, İstanbul; , Turkey;

do not resemble neither the imperial nationalism of Sultan Abdülhamit II, nor the cultural nationalism of Ziya Gökalp.”¹ It defends the superiority of only one specific ethnic identity as being Turk and marginalizes all other ethnic groups who lived in Turkish lands. Turkification policies had been accepted by the political elites as the main policies to be applied in every aspect of the social life of the society during the single party period. However, for a country which came from a multinational social and political past of the Ottoman Empire, these standardization policies have caused many problems. The significant issue of these policies were the problems of non-Muslim and non-Turkish communities during Turkification process and their efforts to find a place in both economic and social life. The fact that Turkish ethnic identity was dominated in all areas of life by means of these policies has left the non-Turkish ethnic groups out of the ring and became them marginalized. In other words, the systematic Turkish nationalism approach that made by Turkish political authority had been discriminatory and not inclusive in terms of the other ethnic communities in the territory of Turkey. In the single-party period, each group who were not be Turkified by Turkish authorities such as Armenian, Rum or Jewish groups was discriminatively treated and these discrimination was supported by legal policies so called Turkification policies. In short, during the process of establishing a new nation-state in Turkey, “we and others” appeared as perception and the government was forced to implement discriminatory policies in this regard. One of the significant areas where implementation of the policy of Turkification in the Republic of Turkey was the economy. Turkey's economy in the post-war period and the collapse of the empire has faced a wide variety of problems and stagnations. In this period, in order to improve the economy, the interventions and fiscal policies by political elites were tried to be made according to the basic tenets of the period in which the policies of Turkification exists. In this regard, there are two important concepts mentioned in order to identify that period, these concepts are as follows, national economy and Turkification to the economy. There is an important distinction between these two concepts used in on behalf of the economy. Murat Koraltürk explained this distinction as follows; National Economy is that all citizens of the Republic of Turkey is to obtain advantages in the economy against the foreigners and foreign countries. By contrast, the Turkification of the economy is the giving privilege to the Turkish ethnic group in the scope of economy among the citizens against non-Turk groups. That is, Turkification of the economy was a kind of fiscal policy that aimed to

---

¹ M. Koraltürk, **Ekonominin Türkleşmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, p.21.

weak and marginalize of the non-Muslim or non-Turkish group in the finance of Turkey. Therefore, in the process of Turkification, the concept of the Turkification of the economy is outweighs against the concept of the national economy in the case of creating an national economic model for a country. From this point of view, Wealth Tax was the most important example for economy during the Turkification process. It was applied for various reasons during the Second World War and also characterized as social and political discrimination rather than other ordinary taxes. In other words, the wealth tax stands out not only as an economic but also as a political and cultural practice. It was also an example of the anti-minority policies that have been faced many times in the single-party period. Wealth tax was enter into the force in 1942 at Turkish Grand National Assembly by acceptance of the majorities' votes. Majority of them were non-Muslim groups, non-Turkish minorities who were lived in Turkish lands during the WW2 years, paid capital tax through their properties, capitals and consumption behaviours. When the tax place was evaluated over the factors such as its coverage, way of application, amounts and penalties, it can be accepted that the Wealth Tax was fine example of anti-minority policies and triggers to spread concept of Turkification over the society. In this study, the general characteristics, implementation process, political influence, fiscal bureaucracy and penalties of the Wealth Tax will be discussed over the Turkification of the economy. This research paper offers a case study investigating how wealth tax and Turkification of economy failure and damaged the Turkey's socio-economic spheres.

1. General Assessment of Wealth Tax

Wealth tax in Turkey was took into practice in the years 1942 to 1944 while Second World War happened most part of the world. Although it has been implemented for a very short period of time, it is still debated today due to the impact it had on society and economy during that time. The Wealth Tax relates to many areas in terms of its general characteristics and application processes. Therefore, it is essential to examine the processes of Wealth Tax one-step one from the reasons to results, in order to reach results that are more accurate. In this paper, the Wealth Tax will be also evaluated in regards to each step separately. Reasons of the collecting Wealth Tax, political process, application and punishments will be the main steps for evaluating Wealth Tax.

1.2. Reasons of Collecting Wealth Tax

As mentioned before, Wealth Tax implemented in the years Second World War. During that time, even though Turkey was not part of the war, Ankara administration raise up

the military expenses to extreme level. Capital in Turkish economy was flow to military due to war threat in that time. For this reason, as looking for a new capital source for itself, Turkish officials turned their faces to wealthy non-Muslim and non-Turk groups for money supply. The Prime Minister of the period, Şükrü Sarçoğlu, expressed the economic measures to be taken and the target point with his following words; “In particular, this tax should be taken from those who prosper after the First World War in order to prepare our economy and army to the war. These taxes will also prevent the corruption through using money by the profiteers.” In addition, in his speech to media institutions he said that

“Our military expenses are high, our budget has deficit; it is not possible to balance it with current taxes and with state revenues. In our country, some capital owners, brokers, black market traders who have the opportunity to do business with foreign countries gained great wealth. While our people are in misery, struggling with the difficulties of war, they have provided great profits. Now, with the wealth tax, the government needs to impose such a tax, both to meet the challenges of the government and to resolve the livelihood of the low-income class.”²

On the other hand, although war conditions were the primary reason for Wealth tax according to the government, Saraçoğlu clearly targeted to non-Muslim groups in his another speech in 1942, “We have a chance to gain our economic independence, we will abolish all foreigners from our economy and hand over the Turkish citizens!”³ From this point of view, although political authority expressed the reason of this wealth tax as military expenditure or economic problems, unofficially suppressing the non-Turkish high-class group was also the reason of wealth tax.

1.3.Political Process of the Wealth Tax and Involving Media

After the economic stagnation and high inflation, political authorities worked on some began to work on wealth tax in Turkish Grand National Assembly. Finance Minister of this period Fuat Ağvalı was prepared resolution for wealth tax with his commission. Moreover, during that time Prime Minister Şükrü Saraçoğlu were also joined to process with this speech in both Turkish Grand National Assembly and on public. Some arguments on the issue of wealth tax were made in Turkish Grand National Assembly intensively and most of the member of the parliament had positive outlook about to put into force to this law. While political debate and assessment continue, there were also Media contribution to triggered

² A. Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, p.143.

³ A. Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, p.142.

wealth tax process. During the summer of the year 1942, non-Muslim people depicted as profiteer, black marketer, thief or robber in the İstanbul newspapers.⁴ During to process of wealth tax entering into the force many articles and columns were be prepared to support the validity of the tax.⁵ Moreover, the humour magazines published in this period also targeted the group and demanded the government to introduce the wealth tax. There were a lot of example how media positively manipulated the process of wealth tax as being opponents to non-Muslim people. For instance, in the *Ulus* newspaper published in January, 1943 non-Muslim people were directly warned as “We can serve our guests the food, but we never let them steal the spoon and knife on our table.”⁶ After manipulating news, the finance ministry Fuat Ağralı ordered the discovery of non-Turkish minorities in the market for discovery of assets. Tax lists and amounts have been prepared according to their wealth, religious beliefs and ethnicities. As is seen, before to the application of the Wealth Tax, the propaganda was carried out with the help of the media organs, then it was accepted in the Turkish Grand National Assembly and then moved to technical preparations of the wealth tax. On the other hand, while all these regulations, manipulations and other things about wealth tax happened in Turkey, non-Muslim people were also expressed their defending to the government. A commission composed of representatives of non-Muslim groups convened and visited Ankara, the Prime Minister Şükrü Saraçoğlu. They bring an offer to Şükrü Saraçoğlu. Their offer was as follows: “Mr. Prime Minister, how much tax do you aim to collect? Tell us, we collect that money between us and let's pay our state.”⁷ However, Şükrü Saraçoğlu rejected this offer as “we are a modern state!” The reason behind that Şükrü Saraçoğlu rejected this offer is non-Muslim group’s offer was similar to traditional Ottoman taxation system as called *Millet* system. It is known that in the single-party period reject all type of features that based on Ottoman tradition in both political and social realm. Şükrü Saraçoğlu’s rejection to non-Muslim commission’s offer was a fine example to it.

Implementation of Wealth Tax.

November 11, 1942 Wealth Tax was accepted by a majority of votes in the Turkish Grand National Assembly. The law was published in the official newspaper the next day and entered into force. The most fundamental issue after the law came into force was about the

---

⁴ A. Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, p.144.

⁵ A. S. Çetinoğlu, **Varlık Vergisi 1942-1944 Ekonomik ve Kültürel Jenosid**, Belge Yayınları, İstanbul, 2009, p.98.

⁶ A. S. Çetinoğlu, **Varlık Vergisi**, p.98.

⁷ A. Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, p.144.

way in which the Wealth Tax would be applied to who and how much tax would be paid. Prime Minister Saraçoğlu appointed the finance minister to settle these technical issues. Finance Minister Fuat Ağvalı started to establish a financial commission under his leadership to determine the taxpayers and amount of taxes to be applied. Faik Ökte who was the head of provisional treasury (*defterdar*) in Istanbul of the period was taken to this commission with an official letter from Ankara. It is stated in the official article that “the extraordinary gains earned by the war are obliged to tax based on our laws, therefore, those who earn large fortunes should be identified and hasty investigations in the market should be made.”⁸ Clarifying the taxpayers and the amount of tax were made in two different steps and commissions. First of all, financial commissions that appointed by finance ministry, began to designate focus group who would pay the Wealth Tax, during that process this commissions were worked together with local municipalities and authorities. The determining the taxpayers was took only a month in all around the Turkey’s region. Majority of the taxpayer population existed in the İstanbul. The ratio of the non-Muslim groups in the determined taxpayer was %87, Muslim but non-Turk groups was around %7 of them.⁹ The ranking of the groups that will give tax according to their profession is as follows, merchant, traveller (*seyyah*), owners (field, real estate, etc.), white-collar employees (doctors, journalists, lawyers etc.) and worker-officer groups.¹⁰ Second of all, in order to determine which taxpayer would pay how much money for Wealth Tax, there were also establish another commission by finance ministry. In this step, many misleading and infraction in the law and process can be seen. This process is essential to show how early republican period had inadequate supervision mechanism and how punish the luxury consumption in order to prevent class conflict among the society. Finance ministry appointed the specific groups for determining amount of tax, called *Estimators* who work on behalf of the Ministry of Finance at that time were determined how much tax would be collected from which groups. This group consult to banks, municipalities and local finance groups in order to clarify taxpayers’ total amount of capital and properties. However, the information service of the official institutions that the Estimators apply at that time was extremely weak. Since the official statistics were weak in the determination of assets, national intelligence services (*MİT*) was also used but still did not gather coherent information. Therefore, Estimators was used very primitive and relevant ways to determine amount of tax. Due to the lack of information, the Estimators were asking the neighbours of

⁸ F. Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, p.154.

⁹ F. Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, p.154.

¹⁰ A. Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, p.154.

the taxpayer to understand the existence of minorities, or passing in front of their shops and did relative observations. Faik Ökte indicated such conversation existed among Estimators many time:

- *“How much this man?*
- *500,000 million*
- *How do you know that?*
- *Same as what you know...*
- *OK, I post an average number on the list!”¹¹*

Form this point of view, it can be seen that the amount of Wealth Tax determined was arranged according to the arbitrary decisions of the Estimators since there was not enough financial and commercial intelligence and well-working institutional structure. The determination of the Wealth Tax did not based on a reliable source. On the other hand, the other and culturally essential determinant of the amount of Wealth taxes were taxpayer’s consumption behavior. The government called a specific group called “Extraordinary class non-Muslim taxpayers”. These group who mostly lived in the İstanbul, formed the %54 of the total amount of Wealth Tax, despite their population was only covered %4 of the taxpayers.¹² These non-Muslim groups was known as the richest people in the İstanbul at that time. These people’s consumption behaviour was similar with their wealth as such they consumed luxurious compared with ordinary society. In other words, the group, which is targeted by economic and social aspects of the Wealth Tax, was not only those who were rich in income, but also only those who displayed their wealth through luxury consumption. Ayhan Aktar gave a specific example to explain this as follows,

“About two people who do the same job and have similar earning, if one lives in a rich neighbourhood of Istanbul, attends luxury parties and balls and spends his summer vacation in Princess Island (Büyükkada) and if the other one leads to a more modest life, probably the higher amount of Wealth Taxes will be gathering from the first one.”¹³

In the İsmet İnönü’s leadership period, there was a corporatist –solidarist understanding on behalf of the government ideology that based on provide egalitarian environment among the Turkish society without reinforced to class conflict between rich and poor. Therefore, during the Wealth Tax process, behind the Turkification of economy, there

¹¹ F. Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, p.158.

¹² A. Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, pp.154-154.

¹³ A. Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, p.155.

were also punishment to luxury living in order to assimilate all people's consumption behaviour as similar to each other.

2. **Bright Future: How was the positions of the Bureaucrats after the Wealth Tax?**

The most important role had been for the bureaucrats throughout the entire period of the Wealth Tax. During the process of determining and collecting taxes and giving penalties, bureaucrats took part in various tasks for Wealth Tax. In terms of bureaucrats, those who were participated during the Wealth Tax process had a new chance for their future. The Wealth Tax practitioners were then brought to important positions in both government and state institutions. Hence the Wealth Tax has been a kind of reference to its practitioners. In short, the Wealth Tax paved the way not only for the Turkish bourgeoisie but also for the Turkish bureaucracy.¹⁴ For instance, Ferit Hamal and Fuat Hayri Ürgüplü, who took part in the tax collection process as bureaucrats, were appointed as deputies to Turkish Grand National Assembly. Indeed, Fuat Hayri Ürgüplü had been the Minister of Customs in the following years.¹⁵ These two names were showed the most important rise. Apart from these two people, many bureaucrats had also risen in the party (*CHP*) and in the state institutions as well.

3. **Impressment and Exile to Aşkale**

Due to the disproportionate rate of the tax and the short duration of the payment period, many payments could not be paid within the required period of time. According to the law, the period of time to pay for the taxpayer was determined as 15 days. At the end of this 15 days, the taxpayer of those who could not pay their debts, faced with doubled of their debt and suppressed to pay within 1 month, however if still could not pay these doubled debts, their goods and money to be put in impressment and decided to pay their debts by working physically at the Aşkale. Firstly, during the impressment process, properties of the minorities that were collected during the impressment process was went on the auction sale in Grand Bazaar. In addition, houses and lands of minorities, at the end of the Wealth Tax changed some situation particularly in İstanbul region. The confiscation of the impressment goods changed the real estate market in Istanbul. It has led to the Turkification of the Beyoğlu region, in which minorities and foreigners live and the luxury consumption is exhibited. The most coercive rule of the Wealth Tax was all properties of the close family of the taxpayers accepted as deposit of the tax without their permission. "Article 14 of the Wealth Tax Law, which includes this issue, was considered as a legal guarantee for the tax to be taken from the

---

¹⁴ A. S. Çetinoğlu, *Varlık Vergisi*, p.129.

¹⁵ A. S. Çetinoğlu, *Varlık Vergisi*, p.128.

shops, houses, lands, factories and similar properties belonging to the taxpayer's parents, wife, children and siblings.”¹⁶ On the other hand, apart from the impressment, the painful punishment over the taxpayers was exile. After the expiry of the payment period of the asset tax on the evening of January 20, 1943, the process of sending taxpayers to Aşkale who were unable to pay their taxes within one month had been started. Aşkale is located in a district of Erzurum in eastern part of the Turkey. Taxpayers was sent there were physically employed in the quarry. Process to exile Aşkale was began with the arrest taxpayers who did not pay their taxes, after arrest these taxpayers gathered in some places as Sirkeci Train Station and Moda Palas, then they were sent to Aşkale with trains. However, during the way they were got on the third class quality vagoons that normally animals carried. Almost 40 people from Sirkeci Train Station and 32 people in Moda Palas were sent with these wagons to Aşkale region in the first stage. The only purpose of keeping borrowers in bad conditions from Sirkeci to go to Aşkale was to accelerate the tax gathering. Because the debtors were taken from the police from their houses, taken to Sirkeci, and then kept in bad conditions showed them that how state serious in this issue.¹⁷ In total, 1869 people were sent there.

4. Termination of the Wealth Tax

After about 10-12 months of exile, the taxpayers returned from their work camps in Aşkale to their homes. However, the impressment and debts on them continued for a while according to the law. The date on which the Wealth Tax was completely eliminated was 15 March 1944. After that date, all debts of the taxpayer had been deleted. However, although all pressure on taxpayers was removed, all these groups lost more than half of their wealth and their position in the class of bourgeoisie was completely felled.

Conclusion

Although Wealth Tax accepted as an assistance to helped economy during the Second World War years in order to fulfil military expenses, there were also variety of reasons about it when we considered the whole process. Application process, media influence, political reinforcement, exile and impressment showed that there was a tragic pressure to change something in Turkey by political elites. Besides the military expenses, Wealth Tax had helped to process of Turkification to economy, and creating Turkish bourgeoisie instead non-Muslim and non-Turk ones. After the Wealth Tax many non-Muslim lost their wealth, highest status

---

¹⁶ Varlık Vergisi Hakkında Kanun, 1942, p.3.

¹⁷ A. Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, pp.196-197.

and luxury living. In addition, many of them decided to migrate to United States and Israel because of created fear over them. Particularly, after the establishing of Israel, 30.000 Jewish who faced with Wealth Tax was migrated to Israel.¹⁸ The people who believed that somehow discriminative policies and Turkification process would be over, lost their hope after the Wealth Tax. Moreover, media manipulation increased the tension among Turkish society and non-Turkish groups. Ali Sait Çetinoğlu claimed that Wealth Tax was started to process that went to 6-7 September incidents.¹⁹ Therefore, ethnically and culturally Wealth Tax caused many painful results for not only non-Muslim and non-Turk groups but also for all society. In other respect, Wealth Tax had also impact on Turkish economy in both short and long run. After the elimination a great capital of non-Muslim group, Turkish economy lost a significant trade and capital capacity. In that time, gathered taxes were went to military expanses and did not used for long-term investments. Therefore, Turkey also lost great amount of capital and merchant group after the Wealth Tax. About Turkification to economy, it is still in question to argue that was Turkish merchant group fill the gap of these non-Muslim bourgeoisies? Overall, in today debate on Wealth Tax still continue whether in favour to country or not. In some cases, it can argued that Wealth Tax over and prevent to possible lobbying activities that may led by non-Muslim capital to the Turkish government, by contrast whether economy would be bad or good if Wealth Tax not implemented also still in question. However, when looking at the socio-economic status during and after the Wealth Tax, it can be accepted that it caused many damages in both social and economic realm. Socially, many non-Muslim group who lived at that time in Turkey lost their trust on Turkish government and many of them left the country. Economically, due to lost great scale of trade and capital volume Turkey lost its sustainability until 1950's and may lost an important group of bourgeoisie which would shaped Turkey's current economy at that time.

REFERENCES

- Aktar, A. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
Çetinoğlu, A.S. *Varlık Vergisi 1942-1944 Ekonomik ve Kültürel Jenosid*. İstanbul: Belge Koraltürk, M. *Ekonominin Türkleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
Yayınları, 2009.
Ökte, F. *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951.
Varlık Vergisi Hakkında Kanun. (1942). Retrieved from: www.tbmm.gov.tr.

¹⁸ A. Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, p.207.

¹⁹ A.S. Çetinoğlu, **Varlık Vergisi**, p.495.

YAZIM KURALLARI

Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (ESTÜDAM) Yakın Tarih Dergisi, özellikle Türk Dünyası yakın tarihi ve eğitimi ile ilgili çalışmalara katkıda bulunmayı hedefleyen özgün araştırma ve derleme makalelerini; hakemli, açık erişimli ve sadece elektronik olarak yayınlayan bilimsel bir dergidir.

Derginin dili Türkiye Türkçesi'dir. Yazılar Türk Dünyası ve akraba topluluklardan temin edilmektedir. ESTÜDAM Yakın Tarih Dergisi'nde, Yakın Tarih ve Eğitimi ile ilgili akademik, evrensel bilim ölçütlerine uygun kuramsal ve uygulamalı çalışmaları ile Türk Dünyası genelinde tarihle ilgili gerçekleri bilimsel bir bakış açısıyla inceleyen çalışmaları yayınlamak; bu konularda geleceğe yönelik bilimsel çözüm önerilerinin ortaya konulmasını hedeflemekteyiz.

Makalelerin dergide yayınlanabilmesi için daha önce başka bir dergide yayınlanmamış olması ve hakemler tarafından olumlu rapor verilmesi gerekir. Yazarlar, yayınlanmak üzere kabul edilen makalelerinin yayın haklarını ESTÜDAM Yakın Tarih Dergisi 'ne devrini kabul etmiş sayılırlar.

ESTÜDAM Yakın Tarih Dergisi'ne yayınlanması için makale göndermek isteyenlerin, öncelikle <http://estudamdergi.ogu.edu.tr/index.php/tarih> adresinden dergi sistemine üye olmaları, daha sonra çalışmalarını **Makale Takip Sistemi** aracılığıyla dergiye göndermeleri gerekir.

Başvurunun yapılmasından, yazının yayımlanması aşamasına kadar uzanan süreçteki bütün işlemler elektronik ortamda gerçekleşir.

ESTÜDAM Yakın Tarih Dergisi'ne gönderilen yazılardan/yazarlardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir yasal ve etik sorumluluk, söz konusu yazı yayınlanmış olsa bile yazar veya yazarlarına aittir.

YAZAR REHBERİ

1. Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi Ocak ve Temmuz ayı olmak üzere yılda iki defa yayımlanır. Dergi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezinin yayın organıdır. Yakın Tarih alanına özgü çalışmalar, bilimsel araştırmalar, olgu sunumları, derlemeler, editöre mektup, ve özet olmak üzere hakemli açık erişimli sadece internet ortamında yayınlanan bir dergidir. Derginin dili Türkiye Türkçesi'dir. Yazılar Türk dünyası ve akraba topluluklardan alınacaktır. Yazıların dergide yer alabilmesi için daha önce başka bir dergide yayınlanmamış olması gereklidir. Dergi Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

2. Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazı ile birlikte yazar(lar)ın adı-soyadı, unvanı, kurum ve e-posta adresleri ile açık iletişim adreslerini içeren bilgiler ayrı bir sayfada gönderilmelidir. Yazar(lar)ın çalışmayı dergi yayın sürecine sunduğunu ve dergi yayın politikasını okuyarak kabul ettiklerini beyan eden ıslak imzalı üst yazıyı posta veya faks ile dergi editörlüğüne ulaştırması gerekmektedir.

3. Dergiye gönderilen yazılar;

- **Microsoft Word 2010 Türkçe sürümü ile 1,5 satır aralıklı, tablo, şekil, kaynaklar ve eklerle birlikte en çok 30 A4 sayfa boyutunda olmalıdır.**
- **Yazılar başlıklar dahil 12 puntoda “Times New Roman” fontu kullanılarak hazırlanmalıdır.**
- **Makale başlığı 12 p büyük harf olmalıdır. Başlık altına büyük harfle ancak 11p karakterde İngilizce başlık gelmelidir.**
- **Yazar adları küçük harf, soyadları büyük harf olmalıdır.**
- **Yazar ismi sonuna üstharf numara konulmalı, yazarın kurumu giriş sayfası altında gösterilmelidir. Yazının sayfaları, sayfa sağ alta gelmek üzere ilk sayfadan itibaren numaralandırılmalıdır.**

4. Özet ve anahtar kelimeler:

- **Gönderilen yazıların 300 kelimeyi aşmayacak şekilde yazının tümünü öz biçimde (çalışmanın amacını, yöntemini, bulgu ve sonucunu) yansıtacak nitelikte Türkiye Türkçesi ve İngilizce özetleri olmalıdır.**
- **Özetler sonunda en az üç en fazla beş adet Türkiye Türkçesi ve İngilizce anahtar kelime yer almalıdır.**
- **Özetlerin başlığı ve metin kısmı, “Times New Roman” karakterde 11 punto ve bir (1) aralıkla yazılmalıdır.**

5. Metin yazımı:

- **Tüm metin iki yana yaslı,**
- **Paragraflar arasında 6nk boşluk verilmiş,**
- **Başlıklar hariç paragraflar soldan girinti yapılarak yazılmalıdır.**
- **Gönderilecek çalışmaların sayfa kenar boşlukları her taraftan 2,5 cm olacak şekilde ayarlanmalıdır.**

6. Başlıklar:

- **Makalenin “Giriş”, “Yöntem”, “Bulgular”, “Sonuç” ve “Kaynakça” bölümleri olmalı. Bu başlıklar yukarıdaki karakterle sola yaslı bold olarak yazılmalıdır.**
- **Tüm başlıklar kalın (bold), sola yaslı (girintisiz) ve yalnızca kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde 12 p “Times New Roman” karakterde yazılmalıdır.**
- **Alt başlıklar varsa 1., 1.1, 1.1.1. şeklinde numaralandırılmalı ve yazının giriş, yöntem, bulgular, sonuç ve kaynaklar şeklinde ana bölümlerine yer verilmelidir.**

7. **Dipnotlar** aynı sayfa altında aşağıdaki formatta verilmelidir. Dipnotlar *Times New Roman* karakterde, 9p büyüklükte olmalıdır.

Örnek 1) Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 241.

Örnek 2) Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa’nın Anadolu’daki Çıkarları ve Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C. III, Sayı: 9 (Bahar 2003), s.147.

Örnek 3) Ertan, **a.g.e.**, s.243.

Örnek 4) Sükan, **a.g.m.**, s. 150.

Örnek 5) Mümtaz Faik Fenik, “Dünya Harbi Bitti”, **Ulus**, 15 Ağustos 1945, s. 1.

Arka arkaya iki dipnotta aynı eserin aynı sayfası veriliyorsa “Aynı yer” ifadesi kullanılmalıdır.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

Örnek 6) Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, s. 245.

8. Makalede kullanılan kaynaklar, makale sonunda 11 punto büyüklüğünde, büyük harflerle “**KAYNAKÇA**” listesi olarak yazar soyadına göre alfabetik verilmiş olmalıdır.

Örnek 1) Çapa, Mesut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. XV, Sayı: 29-30 (Mayıs-Kasım 2002), s. 39-55.

Örnek 2) Turan, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

Kaynakça’ya eklenecek olan eser türleri aşağıdaki sırada ve başlıklar altında düzenlenmelidir:

- Arşivler
- Resmi Yayınlar
- Kitaplar
- Makaleler
- Süreli Yayınlar
- Tezler
- Ansiklopediler ve Sözlükler
- İnternet Kaynakları
- Sözlü Tarih Görüşmeleri

9. Ekler, makalenin sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer almalıdır.

10. Şekiller ve tablolar metin içinde ortalanmış olarak ve sayfa sınırlarını aşmayacak şekilde hazırlanmalı ve renkli olmamalıdır. Gerekğinde tablo ve şekiller, ekler bölümü oluşturularak kaynaklardan önce gelecek şekilde metne yerleştirilebilir. Şekiller ve tablolar kendi aralarında bir (1)'den başlayarak ayrıca numaralandırılmalıdır. Şekiller ve tabloların başlıkları kısa ve öz seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harfle yazılmalıdır. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar şekil ve tabloların hemen altında yer almalı, bunların varsa kaynakları metin içi atıf kurallarına uygun olarak yer verilmelidir. Tablo ve şekiller, yazılım programlarının çıktıları olarak konmamalı, sonuçlar yazar(lar) tarafından gerekli tablo ya da şekile dönüştürülmelidir.

Yazıların Dergiye Gönderilmesi

Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisine gönderilecek yazılar yazar(lar)ın tanıtıcı bilgilerine yer veren ve yer vermeyen iki farklı yazının aynı elektronik posta ekine eklenmesi gerekmektedir. Yayınlanmasına karar verilen makaleler üzerinde "Dergi Yayın Kurulu" tarafından esasa yönelik olmamak kaydıyla, küçük düzeltmeler yapılabilir. Makale yukarıda ifade edilen programda kayıt edilerek, son şekli dergi editörü ve editör sekreteri e-posta adreslerine iletilmelidir.

Sunulan yazı öncelikle yayın kurulu tarafından kabul veya red edilir. Kabul edilen yazılar yayın kurulu tarafından belirlenen çift-kör, bağımsız ve önyargısız hakemlik (peer-review) ilkelerine göre en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Son karar dergi yayın kuruludur. Yayın kurulunda derginin inceleme aşaması; 1- Editör sekreter tarafından teknik inceleme, 2- Editör tarafından İnceleme: [reddetmek ya da yayını ilerletme değerlendirmesi], 3- Bölüm editörü / Önlisans Editörler tarafından İnceleme, 4- Yayın Kurulu Toplantısında Değerlendirme [reddetmek ya da yayını ilerletme değerlendirmesi], 5- İki veya daha fazla dış yorumcular tarafından İnceleme, 6- Gerekli ise bir istatistikçi tarafından değerlendirme, 7- Benzerlikleri denetleme, 8- Bölüm Editörü tarafından değerlendirilme, 9- Kopya değerlendirilmesi, 10- Benzerlikleri yeniden denetleme, 11- Proof Hazırlığı, ve 12- Yayınlama aşaması olmak üzere 12 adımdan oluşmaktadır.

Yazı Başvuruları İçin İletişim Adresi

Adres: Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Eğitim Dergisi, 26480 Eskişehir, Türkiye

Editör: Prof. Dr. Mesut ERŞAN
Telefon: +90 222 239 29 79 /2728
e-posta: mersan@ogu.edu.tr

Editör Yardımcısı: Yrd.Doç.Dr. Mustafa Yahya METİNTAŞ
Telefon: +90 222 239 29 79 /2715
e-posta: mmetintas@hotmail.com

Editör Sekreteri: Zekeriya YILDIRIM
Adres: Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Eğitim Dergisi, 26480 Eskişehir, Türkiye
Tel: +90 222 239 29 79 / 4499
e-posta: zekeriya@ogu.edu.tr

Telefon: 0 222 2293048

Başvuru Kontrol Listesi

Başvuru sürecinde yazarlar başvurularının aşağıdaki listedeki tüm maddelere uyduğunu kontrol etmelidirler, bu rehberde uymayan başvurular yazarlara geri döndürülecektir.

1. Gönderilen yazı daha önceden yayınlanmamış ve yayımlanmak üzere herhangi bir dergiye değerlendirilmek üzere sunulmamıştır (Yazar Rehberi'nde detaylı açıklama vermiştir).
2. Gönderi dosyası OpenOffice, Microsoft Word, RTF veya WordPerfect dokümanı dosyası biçimindedir.
3. Burada mevcut başvurular için URL'ler sağlanmıştır.
4. Metin tek satırlı, 10 punto, altı çizilme yerine italik olarak vurgulanmış (geçerli URL adresleri ile) ve tüm şekil, resim ve tablolar sayfa sonu yerine metin içinde uygun noktalara yerleştirilmiştir. Baskı için, resimlerin kaliteli kopyalarını ek dosya olarak gönderiniz. Gönderilen dosyanın boyutu çok fazla olur ise, sistem almayabilir. Böyle durumlarda yazıyı bölüp, diğer bölümleri ek dosya olarak tek, tek gönderebilirsiniz.
5. Buraya eklenen sitil ve bibliyografik gereksinimler Dergi Hakkında kısmındaki Yazar Rehberi'nden görülebilir.
6. Yazınızı hakem değerlendirmesi yapılan bir dergi bölümüne gönderiyor iseniz kör hakemlikten emin olmak için tıklayın. Yardım sayfasındaki önerilere tam olarak uyunuz.

Gizlilik Beyanı

Bu dergi sitesindeki isimler ve elektronik posta adresleri bu derginin belirtilen amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. Diğer amaçlar veya başka bir bölüm için kullanılmayacaktır.